

Т. П. ЗУЗЯК

**ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ
КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.**

ХРЕСТОМАТІЯ

*Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

Т. П. Зузяк

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА
НА ПОДІЛЛІ
(кінець XVIII – початок XX ст.)

ХРЕСТОМАТІЯ

За редакцією доктора педагогічних наук, професора
О. А. Лавріненка

Посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти

ВІННИЦЯ – 2017

УДК 37(477.43/.44)"17/19"(076.6).
З-93

*Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 4 від 25 жовтня 2017 року)*

Рецензенти:

О. А. Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Б. А. Брилін, доктор педагогічних наук, професор кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Зузяк Т. П. Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : хрестоматія : Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. проф. О. А. Лавріненка. – Вінниця, 2017, 135 с.

ISBN

Хрестоматія містить матеріали, коментарі та додатки для самостійного опанування курсів «Історія педагогіки», «Основи педагогічної майстерності», «Історичне краєзнавство та джерелознавство», що розкривають сутність та особливості поступу педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – початку XX ст.

Адресовано студентам вищих педагогічних навчальних закладів, магістрантам, аспірантам, слухачам закладів післядипломної педагогічної освіти, всім тим, хто цікавиться історією становлення й розвитку педагогічної освіти Подільського краю.

ISBN

УДК 37(477.43/.44)"17/19"(076.6)

© Зузяк Т. П., 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Тема 1. ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ У СИСТЕМІ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ПОДІЛЛЯ	8
1.1. Подільська духовна семінарія	8
1.2. Чоловічі духовні училища	19
1.3. Жіночі духовні училища	24
1.4. Другокласні церковнопарафіяльні школи	35
1.5. Вінницька церковно-вчительська школа	43
Тема 2. СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В ЧОЛОВІЧИХ ТА ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЙНИХ ЗАКЛА- ДАХ	48
2.1. Чоловічі гімназії Східного Поділля	48
2.2. Тернопільська державна чоловіча гімназія	60
2.3. Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія	66
2.4. Міністерські жіночі гімназійні заклади освіти ...	74
Тема 3. ВИТОКИ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ПОДІЛЛЯ	87
3.1. Тернопільська учительська семінарія	87
3.2. Учительські семінарії Східного Поділля	92
3.3. Вінницький учительський інститут	102
Тема 4. ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА ПОДІЛЛЯ В ПЕРСОНАЛЯХ	113
Тема 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ТА АРХІВОЗНАВЧА БАЗА СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ	126
ПІСЛЯМОВА	135

ПЕРЕДМОВА

XXI століття передбачає формування фахівця не лише компетентісного, а й духовно багатого. У системі підготовки освітніх кадрів у галузі «Педагогічна освіта» історія педагогіки займає провідне місце, адже є важливим складником формування цілісного уявлення майбутнього педагога про свою професійну діяльність. Поглиблені історико-педагогічні знання сьогодні необхідні кожному вчителю. Вивчення історії педагогіки сприяє підвищенню обізнаності студентів з історії розвитку обраної спеціальності, розумінню еволюції педагогічної думки.

Відповідно до змін, які відбуваються у вищій школі, з'явилася гостра необхідність удосконалення викладання курсу «Історія педагогіки», опанування якого неможливе без ретельного вивчення власного історичного минулого, ознайомлення з педагогічною спадщиною видатних теоретиків і практиків, які стояли біля її витоків.

У процесі підготовки хрестоматії автором здійснено добірку специфічних підходів, змісту і засобів, аби активізувати майбутніх учителів для оволодіння історико-педагогічними знаннями в історичній ретроспективі.

Хрестоматія віддзеркалює основні періоди розвитку педагогічної освіти на Поділлі, розкриваючи процеси її становлення через призму історичного поступу освітніх закладів Поділля наприкінці XVIII – початку XX століття. Значна увага приділена висвітленню педагогічних ідей і творчого доробку видатних педагогів, теоретиків і практиків освітньої галузі, громадських і культурних діячів Поділля.

Хрестоматія побудована таким чином, щоб у процесі самостійної роботи студенти мали можливість дібрати мінімум першоджерел з історії педагогічної освіти Подільського краю наприкінці XVIII – початку XX століття.

Самостійна науково-пошукова робота студентів залучає їх до самоорганізованої пізнавальної діяльності, сприяє розвитку особистості майбутніх учителів, скеровує на високий рівень пізнавальної активності в роботі з історико-педагогічними текстами.

Основним підґрунтям написання хрестоматії стали документи Державного архіву Вінницької області та Державного архіву Хмельницької області, більшість із яких вперше уведено до наукового обігу. Окрім того використані періодичні видання, на сторінках яких публікувалися нормативні, освітні, релігійні документи, що регламентували поступ педагогічної освіти Подільського краю, а саме: «Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1917 рр.), «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом» (1859–1915 рр.), «Подольские епархиальные ведомости» (1862–1905 рр.), «Православная Подолия» (1906–1917 рр.), «Русская школа» (1890–1917 рр.) та інші.

Хрестоматія містить матеріали, коментарі та додатки для самостійного опанування курсів «Історія педагогіки», «Основи педагогічної майстерності», «Історичне краєзнавство та джерелознавство», що розк-

---

ривають сутність та особливості становлення педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – початку XX ст.

Хрестоматія ілюструється окремими матеріалами зі стародруків, фотокопіями з архівних установ та світлинами для відтворення цілісної картини розвитку педагогічної освіти на Поділлі у визначений історичний період.

Пропоновані матеріали навчального посібника адресовані студентам вищих педагогічних навчальних закладів, магістрантам, аспірантам, слухачам закладів післядипломної педагогічної освіти, всім тим, хто цікавиться історією становлення й розвитку педагогічної освіти Подільського краю.

ТЕМА 1.

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ У СИСТЕМІ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ПОДІЛЛЯ

1.1. Подільська духовна семінарія

Духовна освіта на Поділлі має давні традиції й тісно пов'язана з історією цього регіону. Духовна освіта впродовж тисячолітньої історії була рушієм науки, просвіти, високої духовної культури. На Поділлі найдавнішим середнім духовним навчальним закладом освіти стала Подільська духовна семінарія.

Подільська духовна семінарія |

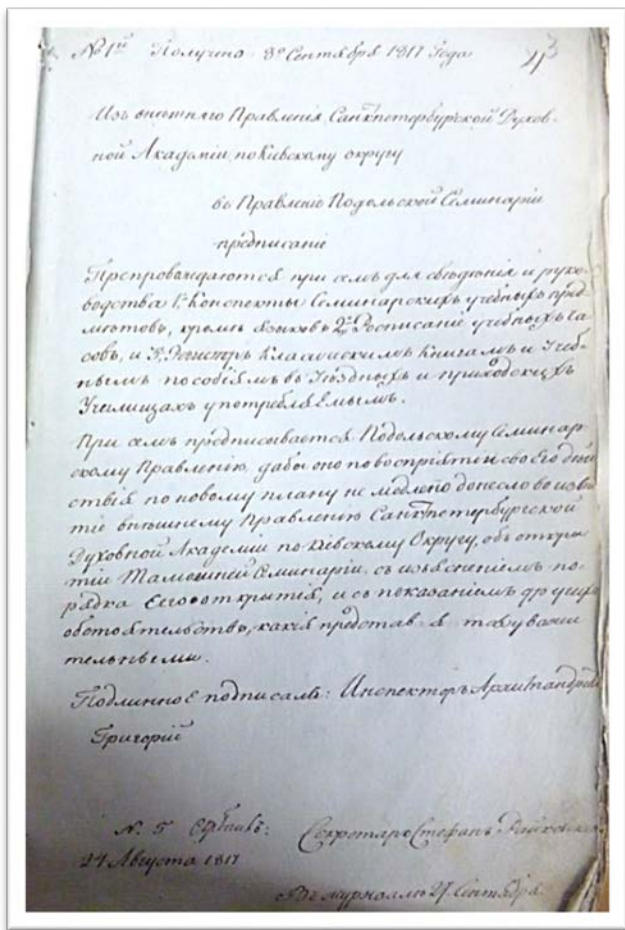
У 1798 р. єпископ Брацлавський і Подільський преосвященний Іоаннікій Полонський, вихованець Київської академії, який тривалий час працював на педагогічній ниві при Смоленській семінарії, згідно із законом від 18 грудня 1797 р. і відкрив у м. Шаргороді при Свято-Миколаївському монастирі Подільську духовну семінарію.¹

---

¹Столетний юбилей Подольской духовной семинарии (1798–1898). Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1899. С. 35.

**Притис із Санкт-Петербурзької духовної академії в
правління Подільської духовної семінарії**

До початку 1800 р. в семінарії були відкриті такі класи: нижчий граматичний (проформа), середній граматичний (інфіма), вищий граматичний (синтаксис) і введено викладання історії, географії, польської, німецької та грецької мов та малювання. У 1802 р. розпочали функціонувати поетичний, філософський і риторичний класи та введено викладання французької мови, а в 1804 р. відкрито богословський клас.¹ У

¹ Высокопреосвященный Ианникий, первый православный архипастырь Подолии // ПЕВ. 1896. № 46, С. 976.

1806 р. відбувся перший випуск у кількості 55 осіб. Чисельність учнів стрімко збільшувалася: якщо в 1799 р. було 286 учнів, то в 1802 р. – 625, а в 1805 р. вже 700.¹

Першими вчителями семінарії стали вихованці Київської духовної академії з місцевих уродженців, які знали моральний та релігійний стан народу, його недоліки, а також дух і характер майбутніх вихованців семінарії.² Окрім того до реорганізації семінарії у 1817 р. вчителями були також вихованці Севської духовної семінарії, а також представники духовенства з Польщі. Одні з них здобували освіту в Київській академії, інші в католицьких та уніатських школах.³ У 1806 р. семінарія була переведена до м. Кам'янця й утримувалася на місцеві кошти і кошти Св. Синоду.⁴ Ректори духовної семінарії були разом і настоятелями Кам'янецького Свято-Троїцького монастиря. Першим ректором Подільської духовної семінарії в м. Кам'янці був архімандрит І. Ставицький (1805–1809 рр.).⁵

З 1808 р. семінарія в повному складі здійснювала освітню роботу в м. Кам'янці, а в м. Шаргороді залишилися нижчі класи риторики під назвою Подільсько-Шаргородська семінарія.⁶

Семінарія була організована на зразок Київської духовної академії. Предмети поділялися на ординарні, тобто для викладання яких призначався особливий учитель, та екстраординарні, які викладалися вчителями ординарного предмета. Розподіл та назви класів були такі ж, як і в Київській академії, тобто існувало три відділення – нижче (риторики), середнє (філософії), вище (богослов'я). Вихованці початкових класів (риторики) називалися учнями, вихованці філософії та богослов'я – студентами.⁷ Так, студенти класів філософії та богослов'я, окрім обов'язкового вивчення ординарних предметів, мали право вільно вибирати для спеціального вивчення один із предметів, опанування якого розпочиналося раніше, бо в цих класах вивчалися предмети поєданого циклу – математика з геометрією та математична географія. Окрім того, усі охочі навчалися малюванню, а нотний спів вивчали всі учні без винятку.⁸ Для перевodu учня з одного класу до іншого увага зверталася на оцінку з «головного предмета». Зі спогадів випускника Подільської духовної семінарії, що дійшли до нашого часу, зрозуміло, що учень, який у першому класі старанно вивчав словесність і дбав про свої письмові роботи, яким нада-

---

¹ Д. С.-кого. *Исторические сведения о ПДС. Каменец-Подольск, Тип. Подольского Губернского Управления, 1866 р. С. 6.*

² *Исторические сведения о Подольской духовной семинарии // ПЕВ. 1865. № 20. С. 865.*

³ *Столетний юбилей Подольской духовной семинарии (1798–1898). Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1899. С. 41.*

⁴ *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н. И. Яворовского, Е. И. Сецинского. Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. правл., 1893. Вып. 6. С. 29.*

⁵ *Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип.*

С. В. Кульженко, 1895. С. 186.

⁶ Д. С.-кого. *Исторические сведения о ПДС. Каменец-Подольск, Тип. Подольского Губернского Управления, 1866 р. С. 7.*

⁷ *Там само. С. 10.*

⁸ *Там само. С. 11.*

вали великого значення, міг бути переведений до наступного класу, незважаючи на незадовільну усну відповідь з теорії словесності. Відсутність професійних наставників-учителів призводила до того, що громадянська історія та стародавні мови викладалися незадовільно, математику зовсім не вивчали – й це не перешкоджало під час переводу до іншого класу.¹

У семінарії часто влаштовувалися диспути для студентів класів філософії та богослов'я, що давало можливість вчителям слідкувати за рівнем знань студентів. Окрім того, практикувалися публічні диспути, що проводилися російською та латинською мовами щорічно під керівництвом священнослужителів.² Як результат, на думку В. Приходько, семінаристи більш ґрунтовно опановували предмет, особливо духовного спрямування й за рівнем освіченості відрізнялися від випускників гімназійних установ.³ Студенти класів філософії готували так звані дисертації, які вони декламували на пам'ять в усіх трьох цервах м. Шаргорода. У суботу та в останні дні місяця проводилася перевірка знань студентів у формі усного опитування.⁴

Кращі вихованці семінарії після закінчення курсу зараховувалися до духовних академій; значна частина вихованців призначалася єпархіальним керівництвом на місця священно- та церковнослужителів, а також на посади вчителів і наглядачів в духовні навчальні заклади. Аналіз стародруків дозволяє констатувати той факт, що з першого курсу семінарії, у 1803 р. С. Гогоцького і Г. Левицького було направлено на навчання до Київської академії для підготовки їх як учителів. У 1808 р. до цієї ж академії направлено випускника Г. Александровича; у 1814 р. – В. Романовського і Ф. Татомира.⁵

Реформування Подільської духовної семінарії розпочалося в 1817 р. на підставі відповідного припису із Санкт-Петербурзької духовної академії, який супроводжувався відомостями й посібниками: конспектами семінарських навчальних предметів; розкладом навчальних годин; реєстром класичних книг і навчальних підручників, уживаних в повітових і парафіяльних училищах. Окрім того, правління духовної семінарії мало повідомляти до правління Санкт-Петербурзької духовної академії, зокрема в КНО, роз'яснення про необхідність відкриття семінарії та інших духовних закладів освіти.⁶

Після реформування відбулися зміни в організації навчального процесу закладу. До реорганізації в «риториці» та «богослов'ї» один курс тривав два роки, другий – три, надалі в кожному із трьох класів курс

---

¹ Из воспоминания сторожила о Подольской семинарии // ПЕВ. 1898. № 40–41. С. 1068.

²С.-кого. Исторические сведения о ПДС. Каменец-Подольск, Тип. Подольского Губернского Управления, 1866 р. С. 12.

³ Приходько В. Під сонцем Поділля. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. С. 32.

⁴ Нагребецкий А. Н. Шлях крізь віки. Нариси історії навчальних закладів Шаргородщини. Вінниця : Балок І. Б., 2006. С. 10.

⁵ Исторические сведения о Подольской духовной семинарии // ПЕВ. 1865. № 20. С. 871.

⁶ Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–4. (Предписание правления Санкт-Петербургской духовной академии по Киевскому округу о составлении учебных планов на 1817 год, о снабжении учебниками. Расписание учебных занятий. Списки учителей уездных и приходских училищ, 24. 07.–18. 11. 1817 г.).

продовжувався два роки. Замість попередніх частих іспитів (суботніх і місячних), іспити проходилися двічі на рік – у грудні та липні. Приватні та публічні диспути були ліквідовані. Попередній розподіл учнів за успіхами замінено розрядами – першим, другим і третім. Звання студента отримували учні вищого відділення, які закінчили курс з першого розряду. Відбулися також ґрунтовні зміни у викладанні й розподілі за класами навчальних предметів. Предмети поділялися на головні та другорядні: до перших належали богословські, філософські, словесність, вивчення яких відбувалося латинською мовою. Викладання богословських наук посилилося та стало більш систематичним. Читання загальної словесності за підручникам з основ риторики автора І. Бургія та риторики М. Ломоносова, керівництва до церковного красномовства та теорії поезії обмежувалось лише в нижчому відділенні. Спільне вивчення географії та загальної історії було скасовано, географія викладалася у вищому відділенні повітових училищ, а загальна історія тільки в нижчому відділенні семінарії. Викладання математики та фізики обмежувалось тільки середнім відділенням. Вивчення французької та німецької мов відбувалося за вибором вихованців, а єврейська мова стала обов'язковою для всіх учнів вищого відділення. Польську мову скасовано після реформування, однак введено в 1821 р., викладання польської мови відновилося й скасовано лише в 1833 році.¹

У 1838 р. в Подільській духовній семінарії було введено окреме вивчення російської церковної історії у вищому відділенні. Викладання математики було перенесено в нижче відділення.² А з 1839 р. біблейська історія викладалася в середньому відділенні та було введено викладання у вищому відділенні патристики.³

Згідно із реформою 1841 р. вводилися нові предмети викладання як духовні, так і світські. Викладання латинською мовою богословських, словесних і філософських наук переведено на російську, а з філософських наук залишалися лише логіка та психологія. Деякі предмети були перенесені з одного відділення в інше, а французька, німецька та єврейська мови стали необов'язковими для вивчення. Було започатковано викладання основ медицини, сільського господарства та природничих наук.⁴ Усі реформаторські нововведення в Подільській духовній семінарії, починаючи з 1841 р. спрямувалися на підготовку вихованців до виконання обов'язків сільських священиків та народних учителів. Предметів було багато, вони були різноманітні, для вивчення їх в учнів не вистачало часу й підручників. Однак особливістю освітньої системи семінарії стала велика кількість письмових робіт, завдяки яким семінаристи мали можливість навчитися висловлювати свої думки перед вихованцями. Подільська духовна семінарія в досліджуваний період вважалася однією з

---

¹ Там само. Арк. 15.

² Д. С.-кого. *Исторические сведения о ПДС. Каменец-Подольск, Тип. Подольского Губернского Управления, 1866 р. С. 40.*

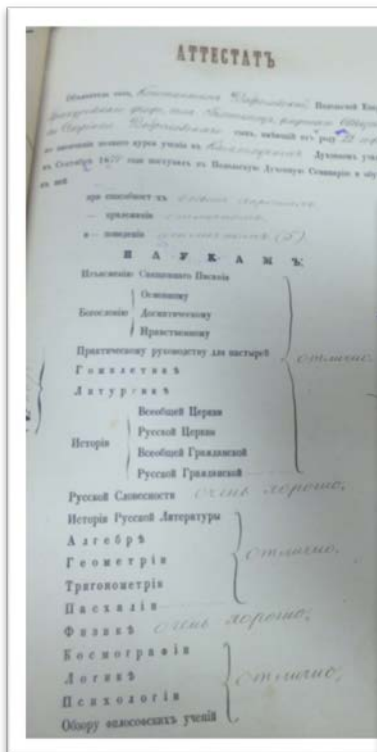
³ *Столетний юбилей Подольской духовной семинарии (1798–1898). Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1899. С. 51.*

⁴ Д. С.-кого. *Исторические сведения о ПДС. Каменец-Подольск, Тип. Подольского Губернского Управления, 1866 р. С. 41.*

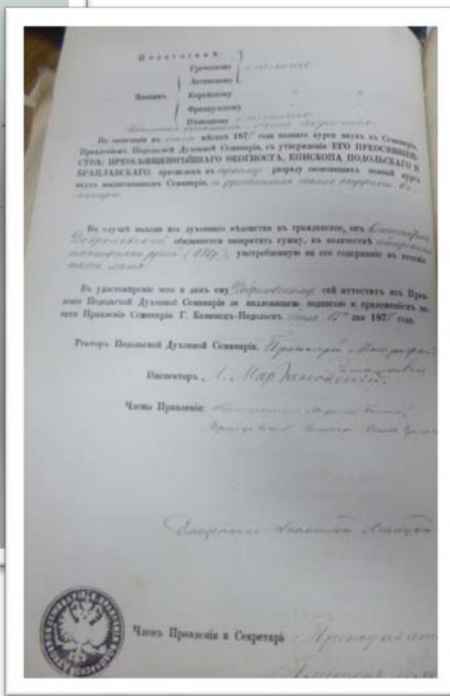

провідних в Україні. Зокрема, у 1863 р. міністр народної освіти визнав, що курс семінарського навчання не поступається гімназійному, й тому вихованці семінарії, які з успіхом закінчили повний курс навчання без перешкод зараховувалися до університетів Санкт-Петербурга, Києва, Казані, Москви та Харкова без іспитів. ¹

У Подільській духовній семінарії, незважаючи на вквізвки з гори використовувалися найкращі для того часу підручники та посібники, у результаті чого, методи покращилися. У 1848 р. запчатко-

Атестат про закінчення Подільської духовної семінарії

вано учнівську бібліотеку за ректорства архімандрита Юасафа та за задумом колишнього викладача історії – Ф. Войтковського. За їхньою пропозицією учні нижчого та середнього відділень робили грошові внески на пожертвування й уперше було придбано декілька книг історичного спрямування. ²

¹ Распоряжения епархиального начальства // ПЕВ. 1863. № 22. С. 264.

² С. Е. С. Несколько словъ объ ученической библиотеке при Подольской духовной семинарии // ПЕВ. 1865. № 15 С. 673.

У 1849 р. указом Св. Синоду випускники першого розряду семінарії мали право призначатися на посади викладачів сільських училищ.¹

За 50 років існування навчального закладу від першого дня його реорганізації в 1817 р., семінарія випустила більше двох тисяч вихованців та в ній працювало більше 60 викладачів і вихователів, 8 інспекторів, 10 ректорів.²

У семінарії на той час працювало чимало викладачів, відомих не лише на Поділлі, а й у Російській імперії та за її межами. У 1864 р. ректором Подільської духовної семінарії став преосвященний Феогност (1864–1866 рр.), за керівництва якого відбулися покращення в навчально-виховній справі та в придбанні навчальних посібників, окрім того Феогност був редактором «Подольских епархиальных ведомости».³

Із 1867 р. Подільська духовна семінарія знов зазнала реформування. У семінарії скасували одні предмети, визнані непотрібними, та ввели нові або збільшили кількість годин на наявні в плані. За новим статутом предмети поділялися на загальноосвітні й спеціальні. Остаточне реформування семінарії згідно зі «Статутом» 1867 р. відбулося в 1872 р., коли чотири перших класи стали загальноосвітніми, два старших класи – 5 та 6 – спеціально богословськими. З реорганізацією семінарії від учнів почали вимагати однаково вивчати всі предмети й для переводу до наступного класу знати всю програму.⁴ Із богословських предметів у навчальній системі вилучено викладання патристики та біблійської історії, натомість введено нову науку – основне богослов'я, за яким викладалося лише Святе Писання Старого Заповіту. Статутом духовних семінарій введено й такі нові предмети: «огляд філософських учень» та практична психологія. На кошти місцевої громади відкрито особливу кафедру латинської мови. До цього проведення уроків покладалося на різних викладачів інших предметів. До програми навчання вводилися уроки з гімнастичних вправ із набором відповідних снарядів.⁵ У результаті реформи духовного закладу відкрито клас малювання для навчання живопису та іконопису.⁶ У 1866 р. Святейший Синод ухвалив уведення в семінарії викладання педагогіки в середньому відділенні і продовження опанування її у вищому відділенні замість медицини, сільського господарства та наук про природу. Кафедрі педагогіки вважали самостійною, причому викладачів педагогіки вибирали з наявних наставників, не перекладаючи на них викладання інших предметів, для того, аби дати можливість зрозуміти й вивчити свій предмет для успішного викладання вихованцям. Це був необхідний захід, бо в церковнопарафіяльних школах Поділля й загалом у сільських школах обов'язки вчителя виконували священники, дякони та

---

¹ ДАХМО. Ф. 315. Оп.1. Спр. 4142. Арк. 1. (Указы Святейшего Синода о назначении учителями сельских школ учеников 1-го разряда семинарий и запрещении наставникам школ самовольно отлучаться из школ, 28. 03.–19. 06. 1849 г.).

² Записка ректора ПДС Архимандрита Мелниона // ПЕВ. 1867. № 22. С. 772.

³ Из воспоминания сторожила о Подольской семинарии // ПЕВ. 1898. № 40–41. С. 1076.

⁴ Там само. С. 1068.

⁵ О порядке приведения в действие Высочайше утвержденных уставов и штатов духовных семинарий и училищ // ПЕВ. 1867. № 13. С. 142.

⁶ Об открытии школы живописи в семинарии // ПЕВ. 1868. № 20. С. 386.

нерідко церковнослужителі.¹ Викладання предмета здійснювалося за підручниками Л. Модзалевського «Нарис з історії виховання і навчання від стародавніх часів до наших» (1 і 2 випуск, 1866 і 1867 р.р.), П. Тимошенко «Нарис науки про виховання. Педагогіка» (ч. 1., 1866), Ф. Шварца «Керівництво з виховання і навчання» (ч. 1 і 2, 1859 і 1867).² У 1870 р. до переліку навчальних посібників для викладання педагогіки в семінарії додано праці професора Московського університету П. Юркевича «Курс загальної педагогіки» та професорів Київської духовної академії І. Малишевського і М. Зайцева, а також викладача Київської семінарії Екземплярського «Керівництво до початкового навчання».³

Існують відомості про те, що інспектор семінарії О. Павлович (1876 р.-1883 рр.), уродженець Волині, вихованець Київської духовної академії, у 1863 р. обійняв посаду викладача кафедри педагогіки Подільської духовної семінарії. Науково-методичну роботу розпочав з опрацювання курсу педагогіки, розробив програму та наукову систему нововведеної навчальної дисципліни «огляд філософських вчень».⁴

Для практичного ознайомлення вихованців з педагогічними прийомами 2 жовтня 1866 р. в Подільській духовній семінарії відкрито недільну школу.⁵

Випускники духовних семінарій за успіхами в навчанні розподілялися на три основні розряди: I – найвищий – давав можливість викладати в єпархіальних, духовних училищах та гімназіях; II і III – дозволяв стати вчителем церковнопарафіяльної школи. Вихованцям семінарії, які закінчили повний курс навчання й отримали звання студента, видавалися атестати, а за другий та третій розряди видавалися свідоцтва.⁶

Навчальний комітет при Святійшому Синоді, уживав заходи щодо покращення рівня знань й умінь вихованців духовних навчальних закладів, зокрема новий статут вимагав більш ретельного вивчення всіх предметів, при чому лише учні першого та другого розрядів семінарії, які мали достатній освітній рівень, переводилися до вищого класу, учні третього розряду, які не встигали навіть з одного предмета залишалися на повторювальний курс, або виключалися з семінарії. Також випускники семінарії, які закінчили курс навчання й отримали звання студента, але за своєю поведінкою були недостойні цього звання, зараховувалися лише до другого розряду.⁷ Окрім того, вихованці семінарії повинні були прослужити чотири роки на духовно-училищній службі. В інших випад-

---

¹ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки Подольской духовной семинарии за первую половину 1867–1868 гг. // ПСВ. 1868. № 6. С. 118.

² Там само. С. 124.

³ Распоряжения по духовно-училищному ведомству // ПЕВ. 1871. № 5. С. 94.

⁴ Извлечение из отчета о состоянии ПДС по учебной части за 1876–1877 учебный год // ПЕВ. 1877. № 20. С. 577.

⁵ Столетний юбилей Подольской духовной семинарии (1798–1898). Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1899. С. 61.

⁶ ДАХМ.О. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 77 зв. (Журнал педагогических собраний Правления Подольской духовной семинарии за 1908 год).

⁷ Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 159. (Протоколы совещания педагогического совета семинарии, 16. 01.–12. 06. 1912).

ках та в разі відмови від обов'язкового відпрацювання випускники духовних закладів зобов'язані були повернути державні кошти, витрачені на навчання.¹

У 1884 р. був затверджений новий відредагований «Статут...», сутність якого зводилася до повної передачі церковних шкіл у відомство духовенства. Статут ускладнював вступ семінаристів до класичних університетів з огляду на приналежність до духовного сану. За визначенням цього статуту, семінарії становили «навчально-виховні заклади для приготування юнацтва до служіння православної церкві», перебували під загальним управлінням Святейшого Синоду. Новим статутом духовна семінарія була вилучена з відомства окружного правління Київської академії, в якому знаходилася з 1819 р. і була спрямована до управління Подільської єпархії. Положення семінарського статуту 1884 р. в Подільській духовній семінарії почали впроваджуватися вперше з 1885–1886 рр. Замість 22 уроків, запропонованих статутом 1867 р. в кожному класі, за новим статутом у перших двох і в четвертому вводилося 23 уроки, а в 3 – 22 уроки. В 5 і 6 класах – 20 уроків. Богословські дисципліни ставали основою семінарської освіти, як і за попереднім статутом.²

Істотні зміни відбулися й в розподілі предметів семінарського курсу. Зокрема, на всі богословські дисципліни було звернено серйозну увагу, тому вивчення розпочиналися з перших класів семінарії, причому були введені нові науки, зокрема, біблійська історія в 2-му класі, історія викриття російського розколу в 5-му й 6-му класах, порівняльне богослов'я в 6-му класі. Проте кількість годин на гомілетіку зменшилася на 2 (з 6 до 4), викладання її здійснювалося виключно практично, а в старих класах робили лише розбір зразків різного роду гомілетичних творів.³

Окрім богословських дисциплін, у достатньому обсязі викладалися й загальноосвітні предмети, що входили до курсу класичних гімназій. Так, на курс словесності з історією російської літератури замість 6 відведено 11 уроків, додано 1 урок російської історії. Зазнали змін і філософські науки, бо замість огляду філософських учень було введено нову науку – «Початкові основи й коротку історію філософії». Психологія й логіка залишилися в тих же обсягах й у тих же класах, проте викладання логіки було передано від учителя словесності до вчителя філософських наук.⁴ Вивчення французької, німецької, єврейської мов та гімнастики не було обов'язковим, а за вибором учня.⁵ Уроки церковного співу було введено до складу загальнообов'язкових предметів з одним недільним

---

¹ Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 8. (Формулярные списки учителей за 1900–1919 гг.).

² Столетний юбилей Подольской духовной семинарии (1798–1898). Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1899. С. 62.

³ Извлечение из журнала Учебного Комитета при Святейшем Синоде касательно учебных пособий при преподавании гомилетики в духовных семинариях // ПЕВ. 1868. № 8. С. 154.

⁴ Копия с заключения Учебного Комитета при Святейшем Синоде // ПЕВ. 1872. № 11. С. 296.

⁵ Извлечение из отчета о состоянии ПДС по учебно-воспитательной части за 1885–1886 учебный год // ПЕВ. 1886. № 40–41. С. 809.

уроком в усіх шести класах, бо вихованці семінарії мали право працювати викладачами церковного співу в початкових училищах, опанувавши початкову музичну теорію з основами гармонії, історію церковного співу та методіку елементарного викладання.¹

«Педагогіку» було вилучено із семінарського курсу. Що стосується власне педагогічних дисциплін, то в навчальних планах залишилася одна дидактика (1 година в 5-му й 6-му класах). З огляду на те, що вихованці 5-го й 6-го класів, мали право за новим статутом тільки на 20 тижневих уроків, вони зобов'язані були також займатися навчанням хлопчиків у зразковій школі.²

У лютому 1887 р. при Подільській духовній семінарії відкрито початкову зразкову школу з щоденними уроками замість недільної школи. На вимогу статуту учні 5-го та 6-го класів семінарії, які вивчали дидактику, займалися в школі практичними уроками під керівництвом викладача дидактики й під наглядом ректора. Заняття у зразковій школі організовувалися в такий спосіб, щоб розподіляючи уроки на ранкові та вечірні, перші проводилися вчителем і законовчителем, а присутні на них вихованці семінарії тільки стежили за ходом навчання й окремими його прийомами, а на вечірніх уроках вони повторювали з учнями те, що було викладено їм на вранішніх уроках.³

У зв'язку з незабезпеченістю дипломованими вчителями Святійший Синод постановою від 26 листопада 1888 р. надав право видавати свідоцтва на звання вчителя церковнопарафіяльної школи правлінням духовних семінарій. Як свідчать архівні джерела (прохання, акти та протоколи комісії Подільської духовної семінарії), скорочені іспити на звання вчителя однокласної церковнопарафіяльної школи складали переважно колишні вихованці Подільської духовної семінарії та духовних училищ.⁴

Той факт, що з духовних закладів освіти Поділля випускалися не лише священнослужителі, а й працівники освітніх установ свідчить інформація про достатньо відомих на той час осіб, які присвятили себе служінню педагогіці. Одним з них був ректор, архіпастир Подільський преосвященний Димитрій, який залучав викладачів, семінаристів до вивчення пам'яток православ'я на Поділлі. У 1890 р. ним було відкрито церковне стародавнє сховище при кафедральному соборі.⁵

На початку ХХ ст. під час розгляду на педагогічній раді ректором Подільської семінарії О. Замятіним питання про встановлення в семінарії узгоджених правил щодо надання свідоцтва на звання вчителя, було

---

¹ Объяснительная записка к программе церковного пения для духовно-учебных заведений // ПЕВ. 1884. № 52. С. 1086.

² Извлечение из отчета о состоянии ПДС по учебно-воспитательной части за 1885–1886 учебный год // ПЕВ. 1886. № 40–41. С. 809.

³ Открытие образцовой начальной школы при Подольской духовной семинарии // ПЕВ. 1887. № 11. С. 233.

⁴ ДАХмО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 79. (Протоколы совещания педагогического совета семинарии, 17. 01.–25. 07. 1913 г.).

⁵ Столетний юбилей Подольской духовной семинарии (1798–1898). Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1899. С. 65.

з'ясовано, що особи, які захотіли присвятити себе справі початкової народної освіти, повинні володіти достатньою спеціальною підготовкою і загальною освітою, а також повинні бути морально бездоганними. Особи, маловідомі правлінню семінарії не допускалися до іспиту, а особи, які вибули з 2–4-го класів семінарії підлягали іспиту згідно з вимогами правил, усно й письмово, окрім того вони повинні були провести у школі показові практичні уроки з тих же предметів. Від вихованців, які вибули з 5-го класу вимагалось лише проведення пробних уроків з російської мови та арифметики, бо вони, здобули загальну освіту. Було прийнято за правила, аби до іспитів на звання вчителя допускалися ті з колишніх вихованців, які у свідоцтвах мали з поведінки 5 балів, а тих вихованців, які мали з поведінки 4 бали, допускати до таких іспитів лише з особливих поважних причин і не раніше, ніж через рік після закінчення семінарії.¹

Щодо введення нових предметів та програм у семінарії, в 1907 р. в п'ятих і шостих класах одним із особливих необов'язкових предметів було введено викладання малоросійської (української) літератури та історії Поділля в межах історії України, але вже в 1912 р. цей предмет заборонено через його політичність та формування національної української свідомості семінаристів, що було несумісним із принципами російського самодержавства.² У 1908 р. до навчального циклу як окремий предмет введено гімнастику. Заняття з гімнастики проводилися при Кам'янецькій гімнастичній спілці «Сокіл».³

Із 1916 р. Св. Синод увів нові програми з церковного співу й теорії музики для духовних семінарій і духовних училищ. Зазначимо, що в цих програмах був уміщений приблизний список навчальних посібників з цього предмета, зокрема нове нотне видання «Супутник псаломника. Співи річного курсу богослужбові з виправленнями».⁴

За час існування Подільської духовної семінарії випускниками стало багато громадських діячів, педагогів, краєзнавців, письменників, поетів, митців, які зробили вагомий внесок у розвиток Поділля і стали відомими не тільки в Україні, але й за її межами. Зокрема в Подільській духовній семінарії здобули освіту М. Коцюбинський, С. Руданський, М. Леонтович, О. Лотоцький, В. Приходько, Ю. Сіцінський, С. Гогоцький, Г. Голоскевич, Б. Сулковський, П. Бодянський, В. Свідзінський, А. Свидницький та інші.

---

¹ ДАХМО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 70–71. (Протоколи совещаний педагогического совета семинарии, 17. 08.–21. 12. 1912 гг.).

² Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 120. (Протоколы совещания педагогического совета семинарии, 16. 01.–12. 06. 1912.).

³ Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 11. (Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 13. 01.–15. 06. 1909 г.).

⁴ Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 42 зб. (Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 21. 04. 1916–15. 10. 1920 гг.).

1.2. Чоловічі духовні училища

До 1833 р. на Поділлі існувало 3 духовні повітові чоловічі училища: Приворотське, Шаргородське (з 1893 р. переведено до м. Тиврова) та Кам'янецьке. У 1833 р. було відкрито Тульчинське чоловіче духовне училище.¹

Впродовж усього часу існування училища зберігали постійний зв'язок із семінарією, отримуючи від неї своїх наставників та викладачів, готуючи своїх вихованців для вступу до семінарії. З 1808 р. семінарія в повному складі здійснювала освітню роботу в м. Кам'янці, а в м. Шаргороді залишилися нижчі класи риторики.² Щорічно до семінарії прибувало близько сотні вихованців духовних училищ. Недарма, В. Приходько охарактеризував Подільську духовну семінарію як «річку, яка приймала в себе чотири струмочки, що текли до неї з Тульчина, Тиврова, Привороття і Кам'янця».³ Після закінчення повного курсу духовного училища, випускники зараховувалися до розряду училищних вихованців, та їм видавалось свідоцтво.⁴

Приворотське духовне училище відкрито у 1814 р. з метою підготовки вчителів для парафіяльних народних шкіл єпархії, лише з 1817 р. було переорієнтовано на підготовку досвідчених церковнослужителів і стало перехідною ланкою для набуття ними середньої освіти. Навчальні предмети викладалися відповідно до програми 1803 р., яку склали для російських духовних училищ. Програма першого класу полягала в читанні російською та слов'янською мовами, чистописанні з друкованим російським прописом, вивченні нотної грамоти, співів. У другому класі училищ викладалися арифметика, російська граматики, читання книг церковного та світського змісту, скорочений катехізис, чистописання, нотна грамота та співі, історія, загальна та російська, загальна та російська географія, коротка арифметика й пасхалія. У Приворотському училищі було лише 2 класи, окрім предметів за програмою викладалися також латинська мова та малювання.⁵

Кам'янецьке духовне училище було частиною семінарії, зокрема її першими (початковими) класами. Відокремилася від семінарії в окремий особливий заклад у 1817 р., а вже з 1837 р. перемістилося в окрему будівлю, потім переселилося до міст Дунаївці і Бар, а в 1859 р. повернулося до Кам'янця.⁶

---

¹ Д. С.-кого. *Исторические сведения о ПДС. Каменец-Подольск, Тип. Подольского Губернского Управления, 1866* р. С. 47.

² Там само. С. 7.

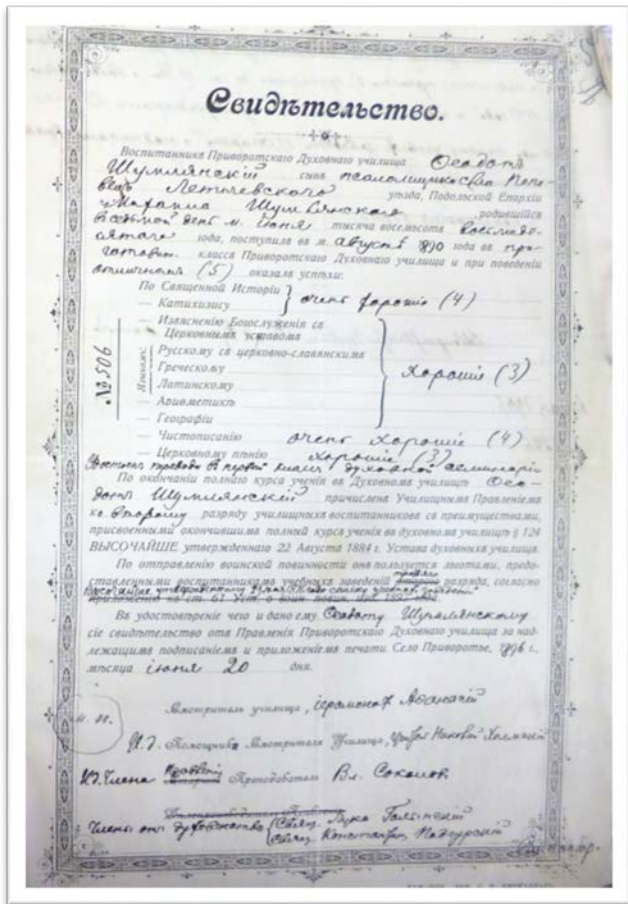
³ Приходько В. *Під сонцем Поділля*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. С. 28.

⁴ Об установлении общей формы аттестата и свидетельства, выдаваемых воспитанникам духовных семинарий и училищ // ПЕВ. 1880. № 20. С. 244.

⁵ ДАХМО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–7. (Предписание правления Санкт-Петербургской духовной академии по Киевскому округу о составлении учебных планов на 1817 год, о снабжении учебниками. Расписание учебных занятий. Списки учителей уездных и приходских училищ, 24. 07.–18. 11. 1817 г.).

⁶ Столетний юбилей Подольской духовной семинарии (1798–1898). Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1899. С. 108.

Свідцтво про закінчення Приворотського духовного училища |

В 1817 р. реформуванню підлягали всі без винятку духовні училища, а після їхньої реорганізації до складу входило тільки три класи, інші були підпорядковані духовним училищам, що діяли під керівництвом спостерігачів та ректора, і безпосередньо належали до юрисдикції семінарського правління. Варто зазначити, що в училищах ґрунтовно вивчали науки духовного звання, стародавні мови (грецьку, латинську та слов'янську) та стародавню історію.¹

¹ ДАХМ.О. Ф. 64. Оп. 1. Стр. 1. Арк. 8. (Предписание правления Санкт-Петербургской духовной академии по Киевскому округу о составлении учебных планов на 1817 год, о сна-

---

У другій половині XIX ст. в Російській імперії відбувся економічний стрибок, що зумовив формування капіталістичних відносин, а це, своєю чергою, потребувало реформування освітньої системи. У 1867 р. вийшов указ Св. Синоду щодо реорганізації духовних семінарій одночасно з реформами в духовних училищах, що діяли в одній єпархії упродовж п'яти років. Згідно з указом у духовних училищах із середнього й вищого відділень створили перші – четверті класи, нижчі відділення взагалі закрили.¹ У 1867 р. у Шаргородському повітовому училищі було 3 відділення із терміном 2 роки навчання в кожному класі, а вже з 1870 р. – 4 класи з однорічним курсом.²

«Вчительська училищна корпорація» практикувала в педагогічній діяльності методи фізичного впливу, аби підняти успішність учнів. Зі спогадів про організацію освітньої роботи в Шаргородському духовному училищі І. Шиповича та В. Ковердинського, дізнаємося про роль особистості ректора Гадзинського (1836–1862 рр.) (ім'я невідоме), який був прихильником старої школи з «палковою» системою і засікав учнів «на смерть». У наглядачів училища Є. Шеляговського щодо навчання педагогічні функції обмежувалися завданнями й запитаннями, при цьому він збирав доноси на учнів від аудиторів. Пояснення на лекціях не вважалися доцільними, тому така форма для учнів була лише формальним зобов'язанням, а для вчителя головне було не те, щоб учень знав, а те чи зазубрив він матеріал. За таких умов лекції не могли розвинути в учнів розумові здібності.³

Із 1870 р. ситуація в Шаргородському духовному училищі дещо покращилася, з'явилися нові вчителі, які зацікавили учнів наукою, а лекції набули проблемного характеру. Учні почали читати книги, грати на скрипці, до навчальних програм увели фізичне виховання й гімнастику.⁴

У 1884 р. був затверджений новий відредагований «Статут для духовних семінарій та училищ», сутність якого зводилась до повної передачі церковних шкіл у відомство духовенства.

У зв'язку з незабезпеченістю дипломованими вчителями Св. Синод постановою від 26 листопада 1888 р. надав право видавати свідоцтва на звання вчителя церковнопарафіяльної школи правлінням духовних училищ.⁵

бжених учебниками. Расписание учебных занятий. Списки учителей уездных и приходских училищ, 24. 07.–18. 11. 1817 г.).

¹ Там само. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1029. Арк. 1, 3. (Указ правительствующего Святейшего Синода и журнал заседания консистории о порядке применения нового Устава и штатов духовных семинарий и училищ, 07. 07.–21. 06. 1867 г.).

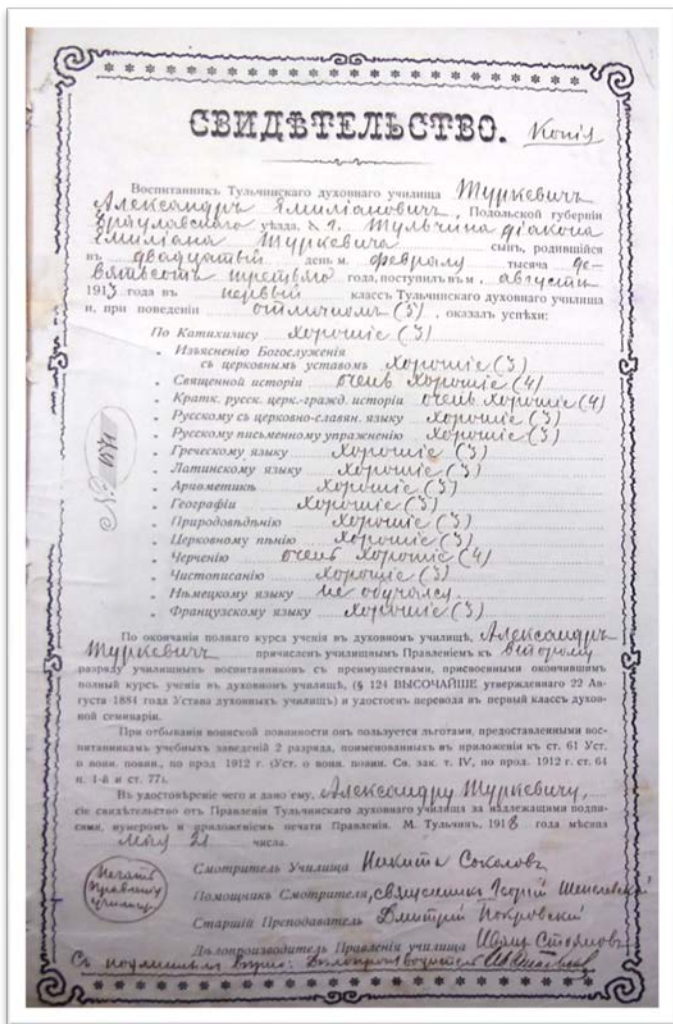
² Спогади про Михайла Коцюбинського / упоряд., післямова та прим. М. М. Потупейка. 2 вид., доп. Київ : Дніпро, 1989. С. 7.

³ Там само. С. 9, 15, 18.

⁴ Там само. С. 20.

⁵ Марголин Д. Справочник по педагогическому образованию. Санктпетербург ; Киев : Сотрудник, 1913. С. 226.

Свідощтво про закінчення Тульчинського духовного училища |

Свідощтва на звання вчителя видавалися зовсім невідготовленим вихованцям, зокрема прикладом цьому є видане свідощтво на звання вчителя церковнопарафіяльної школи після скороченого іспиту Л. Стояновському, який був відрахований з 4-го класу Кам'янецького училища, а згодом звільнений з першого класу семінарії за неуспіш-

---

ність,¹та колишньому випускнику семінарії П. Мефодовському, який закінчив Тульчинське духовне училище та був відрахований із третього класу семінарії за неуспішність.² Повний іспит, зокрема в Приворотському духовному училищі, складали вихованці церковнопарафіяльних шкіл, однокласних та двокласних народних училищ, вихованці перших і других класів духовних училищ, особи з домашньою освітою.³

У 1896 р. при Св. Синоді створено комісію з покращення навчання в училищах, яка розробила докладні вказівки про бажану постановку викладання окремих предметів. У 1900 р. висновки комісії передано до Навчального комітету, якому було доручено переглянути програми й підручники та скласти нові програми з пояснювальними записками й підручниками.⁴

Спостерігачі училищ щорічно надавали звіт про навчально-виховну діяльність в училищах правлінню Подільської семінарії; окрім того проводилися постійні ревізії училищ викладачами Подільської духовної семінарії. Так, ревізія, проведена викладачем семінарії О. Красковським виявила незадовільний стан навчально-виховної справи в духовних училищах Подільської єпархії.⁵

З огляду на таке становище в 1907 р. прийнято нову програму вступу в перший клас духовних училищ, згідно з якою вимоги вступу значно розширювалися, зокрема, вступити до підготовчого класу училища, потрібно було знання молитов і читання «по російськи», то тепер вимагалось знання граматики та письма, оскільки за новою програмою вводилась легка диктовка.⁶

Згідно зі звітом за 1910–1911 н. р. з'ясовано, що вихованці духовних училищ мали дуже низькі знання з арифметики. Зазначено, що Приворотське училище повинно ввести викладання нових мов в училищі, а саме: французької та німецької, оскільки в інших училищах єпархії вони вже викладалися, а в Приворотському тільки одна французька, і під час вступу до першого класу семінарії в абітурієнтів виникали проблеми, про що свідчать архівні документи, зокрема оцінки зі свідоцтв про закінчення училищ.⁷

Згідно зі звітом про навчально-виховну роботу за 1911–1912 н. р., складеним ректором, протоієреєм О. Замятіним (1909–1917 рр.), який акцентував увагу на безграмотності письмових робіт абітурієнтів із духов-

---

¹ ДАХмО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 104. (Протоколи совещаний педагогического совета семинарии, 12. 01.–21. 12. 1911 г.).

² Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 15. (Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 17. 08.–21. 12. 1912 гг.).

³ Там само. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 339, 343. (Журнал педагогического собрания правления Приворотского духовного училища, 08. 02. 1907–21. 04. 1908 гг.).

⁴ Гриневич А. К реформе средней и низшей духовной школы // Православная Подолия. 1906. № 1. С. 22.

⁵ ДАХмО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 129. (Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 17. 08.–21. 12. 1912 г.).

⁶ ДАХмО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 210. (Журнал педагогического собрания правления Приворотского духовного училища, 08. 02. 1907–21. 04. 1908 гг.).

⁷ Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 1. (Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 14. 01.–18. 12. 1915 г.).

них училищ та велику невідповідність звітів спостерігачів училищ реальній картині їхнього навчання й виховання.¹

Із 1916 р. Св. Синод увів нові програми з церковного співу й теорії музики для духовних семінарій і духовних училищ.²

1.3. Жіночі духовні училища

Для підготовки вчителюк народних шкіл створювалися спеціальні середні навчальні заклади, які поділялися залежно від фінансування та адміністративного устрою на два типи: училища духовного звання і єпархіальні жіночі училища. Діяльність перших визначав «Загальний Статут училищ духовного звання в Західних єпархіях», складений духовно-навчальним управлінням Св. Синоду в 1863 р. Відповідно до нього училища перебували під юрисдикцією імператриці як закритий заклад і призначалися виключно для доньок священно- і церковнослужителів. Училища мали на меті «виховати дівчат згідно із правилами благочестя Православної Церкви і в руському дусі». Згідно зі статутом жіночих навчальних закладів імператриці Марії вихованки, які закінчили училище за першим розрядом, без іспитів отримували звання домашньої вчительки, за другим розрядом – домашньої вчительки з тих предметів, у яких вони показали гарні успіхи.³ Із 1874 р. училища для дівчат духовного звання перейменовано на «Жіночі училища духовного відомства».⁴

У 1863 р. обер-прокурор Св. Синоду, супроводжуючи до преосвященного Ірїнарха проекти статуту і штатні розписи для жіночих училищ духовного звання до Подільської єпархії, зазначав: «Для надання Західному краю коштів для пристойної освіти його доньок у дусі православ'я, для запобігання руйнівного впливу католицизму та польської ментальності запропоновано відкрити училища для дівчат духовного звання в тих Західних губерніях, де їх немає. До числа цих єпархій належить й Подільська єпархія».⁵

Училище у м. Кам'янці-Подільському засновано на одних засадах з Віленським і відкрито 22 липня 1864 р., перебуваючи у відомстві імператриці.⁶ Програма Подільського жіночого училища духовного відомства складалась з елементарного курсу навчання, зокрема Закону Божого, російської мови, арифметики, географії та історії. У ДАХМО зберігається

---

¹ Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 337. (Протоколи совещаний педагогического совета семинарии, 12. 01.–21. 12. 1911 г.).

² Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 42 зв. (Протоколы совещаний педагогического совета семинарии, 21. 04. 1916–15. 10. 1920 гг.).

³ Высочайше утвержденный Устав девиц духовного звания в западных епархиях // ПЕВ. 1863. № 24. С. 288–296.

⁴ О переименовании училищ девиц духовного звания // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Законы 1874 года. Санктпетербург, 1876. Т. 49. С. 863.

⁵ Открытие женского для девиц духовного звания училища в г. Каменец-Подольском, 22 июля 1864 года // ПЕВ. 1864. № 15. С. 530.

⁶ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. С. 188.

протокол про заснування училища для дівчат духовного звання в Подільській єпархії у м. Кам'янці, в якому зазначалося, що окрім основних предметів, пропонувалося увести до навчальної програми рукоділля, музику та співи.¹

До Подільського духовного жіночого училища зараховувалися лише доньки священників та дияконів, тобто діти тих, хто усвідомлював важливість якісної підготовки для успіху в майбутній професійній діяльності й мали для цього фінансові можливості. Але, як свідчить аналіз літературних джерел, деякі дівчата не знали навіть свого повного імені, інші – свого прізвища, більшість уміли писати не досить грамотно.²

Це був перший на Поділлі жіночий навчальний заклад у дусі православ'я. Його призначення на початку існування полягало у підготовці дружин для священнослужителів, освічених матерів духовних родин та участі жінок в освіті сільських дівчат. Звання домашньої вчительки – вихованки Подільського жіночого училища змогли отримувати лише з 1886 року.³

До другого типу училищ належали єпархіальні жіночі училища, статут яких був затверджений 20 вересня 1868 року.⁴ З уведенням в дію «Статуту єпархіальних жіночих училищ» змінювався і статус випускниць училища – вони отримали право на звання домашньої вчительки, що на практиці означало можливість обіймати посади вчительок початкової школи. Єпархіальні жіночі училища перебували у віданні Св. Синоду, під безпосереднім управлінням єпархіальних архієреїв, під опікою місцевого духівництва та ради училища. Курс навчання складався із 6 класів з річним курсом в кожному, але через брак коштів допускалося три класи з дворічним курсом.⁵

Згідно зі статутом 1868 р. перелік предметів вивчення порівняно з училищами для дівчат духовного звання значно розширився, а саме: до обов'язкових предметів вивчення належали: Закон Божий, російська мова та російська словесність і практичне ознайомлення зі слов'янською мовою, арифметика та загальні основи геометрії, російська та загальна географія, загальна та російська історія, загальні необхідні відомості з фізики, педагогіка, чистописання, церковний спів; до необов'язкових – нові мови, музика, малювання. Окрім того, вихованки навчалися в позакласний час домашнього рукоділля. Варто зазначити, що, на відміну від духовних училищ духовного відомства, до єпархіальних училищ зарахо-

---

¹ ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 465. Арк. 60–81. (Дело об открытии епархиальных училищ в Подольской губернии, 16. 05. 1863–08. 05. 1869 гг.).

² А. Н. Из епархиальной хроники // ПЕВ. 1897. № 40. С. 1021.

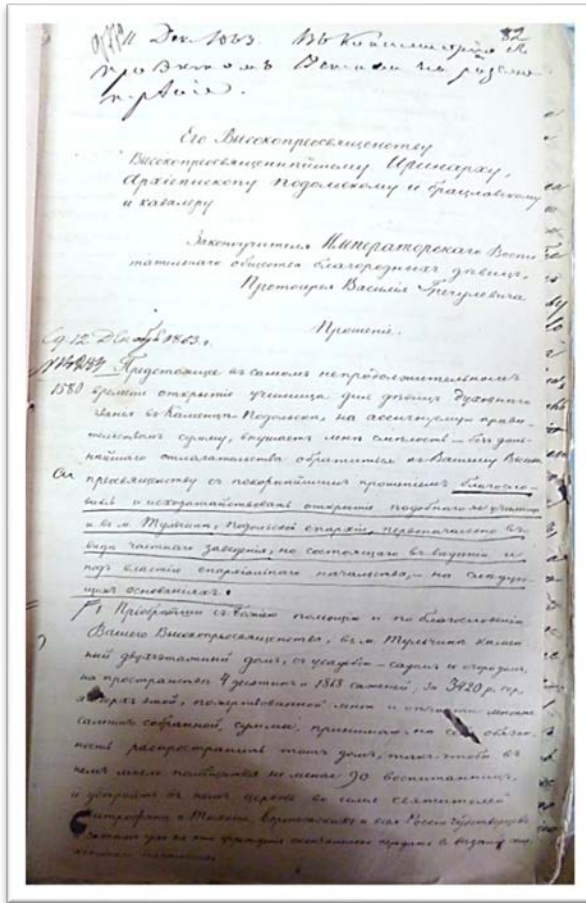
³ Высочайший Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны дар Подольскому женскому училищу духовного ведомства // ПЕВ. 1888. № 4. С. 67.

⁴ Высочайше утвержденный Устав епархиальных женских училищ // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 43 (1868). СПб, 1873. С. 254–261.

⁵ Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 3 : Новая русская педагогика (XIX в.). Москва : Тип. Московского импер. ун-та, 1909. С. 307.

увалися дівчата інших соціальних станів з обов'язковою, визначеною місцевим духовенством платою за навчання.¹

Листування протоієрея В. Гречулевича про відкриття Тульчинського епархіального жіночого училища

Історія створення єдиного епархіального жіночого училища в м. Тульчині розпочалася ще в 1848 р., з листування-звернення до духовенства Поділля законовчителя Санкт-Петербурзького сирітського Миколаївського інституту протоієрея В. Гречулевича, у якому він запрошував до

¹ О Высочайше утвержденном уставе Епархиальных женских училищ // ПЕВ. 1868. № 24. С. 479–499.

пожертвувань на відкриття в м. Тульчині училища для дівчат духовного звання, причому кошти надходили до редакції журналу «Странник» у Санкт-Петербург.¹ У 1854 р. В. Гречулевич придбав будинок та пожертвував книги й гроші для училища в загальній сумі 2564 руб. сріблом (на 1863 р. сума зросла до 7000 руб. з інших надходжень).²

Вбачаючи користь від відкриття училища для освітнього простору Поділля, а також уболіваючи за розвиток педагогічного підготовки жінок губернії, у грудні 1863 р. В. Гречулевич зазначав: «...Відкриття училища для дівчат духовного відомства в м. Кам'янці вселяє мені сміливість просити про відкриття подібного училища в м. Тульчині. Спочатку як приватний навчальний заклад, але з підпорядкуванням єпархіальному керівництву на таких засадах: придбання будівлі, придатної для розміщення до 90 вихованок; поширення у Подільській єпархії релігійно-морального виховання в душі православної Церкви; існування на кошти від вихованок, яких потрібно очікувати велику кількість як із представників єпархії, у центрі якої знаходиться м. Тульчин, так і з інших міст; навчання іноземним мовам і навіть музиці, й зараховувати для цього дівчат інших станів, що не дозволяється робити в казенному жіночому училищі. За таких умов в училищі будуть навчатися доньки батьків, які за можливостями й бажаннями прагнули надати своїм дітям гідну освіту».³

У 1864 р. В. Гречулевич на власні кошти відкрив приватне жіноче духовне училище, першими викладачами якого стали педагоги Тульчинського духовного повітового училища. Перший набір становив 17 вихованок. У 1865 р. В. Гречулевич особисто прибув до Тульчина та подав клопотання до єпархіального керівництва про створення комітету з місцевого духовенства, який би взяв на себе піклування про училище.⁴ Проте вже 17 липня 1867 р. комітет з організації майбутнього училища припинив свою роботу після заснування училищної ради. Викладання, виховання й утримання вихованок визначалося загальноприйнятим Статутом училища для дівчат духовного звання. Офіційно Тульчинське жіноче духовне училище відкрили 5 жовтня 1867 року.⁵

Упродовж перших двадцяти років існування духовних жіночих училищ Поділля навчальна програма не зазнавала значних змін. Незмінними залишалися такі предмети, як Закон Божий, церковний спів і рукоділля, що вивчалися впродовж усіх років навчання. Велика увага приділялася церковному співу, обов'язкового для всіх вихованок, хоча і звільнялись від співів ті особи, які проявляли повну нездібність до них унаслідок відсутності голосу та слуху. Вихованки співали в храмах, окрім хорового співу, дівчата виступали й меншими групами (ансамблями) та

---

¹ Приглашение к пожертвованиям на предположенное к открытию училище для девиц духовного звания в г. Тульчине // ПЕВ. 1863. № 21. С. 831–833.

² ДАХмО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 465. Арк. 52. (Дело об открытии епархиальных училищ в Подольской губернии, 16. 05. 1863–08. 05. 1869 гг.).

³ Там само. Арк. 82.

⁴ Там само. Арк. 135.

⁵ Сесак. І. В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917) // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 8. С. 324.

сольно. Вони могли співати й молебні, і панахиди, під час одруження і хрещення. Вивчалися також патріотичні гімни й канти, народні пісні тощо. Зверталася серйозна увага і на навчання рукоділлю вихованок – шиттю, в'язанню й вишиванню візерунків. Згодом їх почали серйозно навчати шиттю на машинках, машинному в'язанню. Впродовж літа вихованки займалися садівництвом, а деякі учениці, бажаючи стати ближче до освіти в жіночих гімназіях, почали вивчали французьку мову та гру на фортепіано.¹

З огляду на те, що випускниці духовних училищ мали працювати вчительками в народних школах або виховательками в тих же училищах, випускниці старших класів залучалися до вивчення педагогіки, дидактики та практичних уроків у початкових школах. З уведенням педагогіки до переліку предметів, що викладалися в жіночих духовних училищах Поділля, ці заклади розширили своє освітнє значення. Зокрема в Тульчинському єпархіальному училищі педагогіка викладалася в обсязі 2 години на тиждень за посібником В. Куртмана (директора вчительської семінарії в Фрідберзі) «Керівництво до виховання та навчання» (Ч. I, 1859 р. та Ч. II, 1867 р.). Уперше упроваджувалася педагогічна практика: вихованки вищих класів займалися з ученицями нижніх класів.² У Подільському жіночому училищі в 1778–1879 рр. також вивчалася педагогіка в кількості 1 година на тиждень.³

У Тульчинському єпархіальному училищі в 1871 р. відбувся перший випуск, у 1875 р. випуск становив 22 вихованки (причому з них – 8 доньок священників, 12 – дияконів та 2 – світських). У другій половині 1876 р. в училищі навчалися 79 доньок священників, доньок дияконів – 1, зі світських сімей – 8 учениць⁴, у 1882 р. загалом – 121 вихованка.⁵

Із 1884 р. основним завданням духовних жіночих училищ Поділля стала підготовка вчительок для ЦПШ та інших народних шкіл відповідно до зміни «Статуту єпархіальних жіночих училищ». Початкова педагогічна освіта остаточно стала прерогативою духовенства. Відбулися зміни в навчально-виховній роботі духовних жіночих училищ Поділля, зокрема обмежувався вік зарахування до училищ (не молодше 10 років).⁶

---

¹ Извлечение из отчета правления Каменец-Подольского училища девиц духовного звания о состоянии училища и занятиях воспитанниц с 1 сентября 1864 по 2 июля 1865 г. // ПЕВ. 1865. № 19. С. 836.

² Устав епархиальных женских училищ // ПЕВ. 1868. № 24. С. 479.

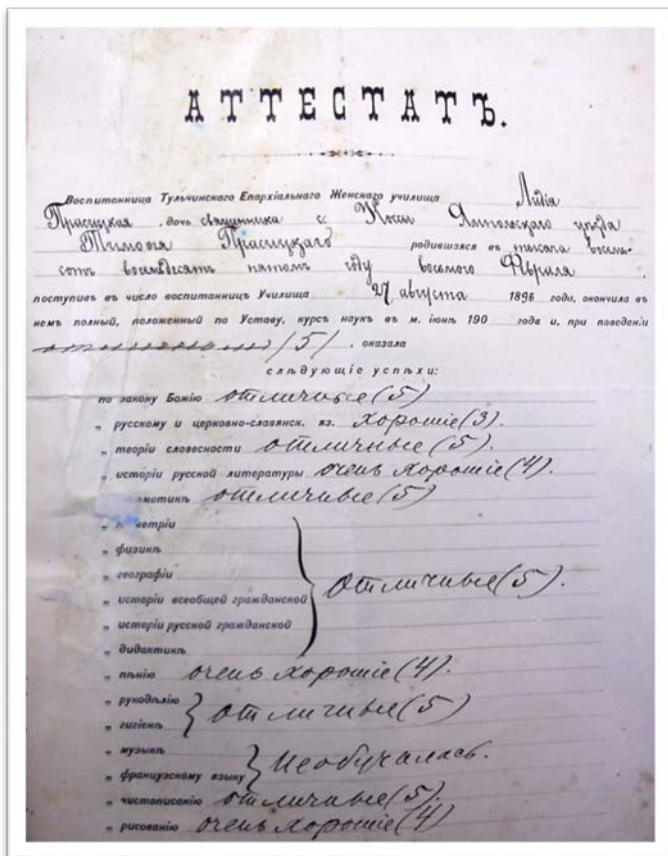
³ Шестой выпуск воспитанниц Каменец-Подольского училища девиц духовного ведомства // ПЕВ. 1880. № 30–31. С. 388.

⁴ ДАХмО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9904. Арк. 13. (Ведомости о духовных училищах, 23. 11.–22. 12. 1876 г.).

⁵ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1881–1882 учебный год // ПЕВ. 1883. №3. С. 58

⁶ Правительственные распоряжения. Определение Святейшего Синода от 15 июля 1887 г. об изменении в редакции Устава епархиальных женских училищ 1868 г. // ПЕВ. 1887. № 35. С. 373–374.

Атестат про закінчення Тульчинського епархіального жіночого училища

У 1885–1886 н. р. Подільське жіноче училище духовного відомства було перетворено на шестикласне за зразком нового статуту. Наприкінці року налічувалося 151 вихованка, проте всі вони так само були доньками священників та дяконів. Унаслідок реорганізації училища утворилася така освітня структура: старший клас перетворився на 6-ий, середній – на 4-ий, молодший – на 2-ий, а тих, кого щойно зарахували – до 1-ого.¹ Окрім того, у вересні 1886 р. згідно з указом імператриці вихованки По-

¹ Правительственные распоряженія. Преобразование ПЖДВ из трехкласснаго в шести-классное // ПЕВ. 1886. № 42. С. 821.

дільського училища, які закінчили повний курс навчання отримували право на звання домашніх учительок.¹

		1 класъ.	2 класъ.	3 класъ.	4 класъ.	5 класъ.	6 класъ.
Подільськ. шк.	1	Рускій языкъ	Числописаніе	Церк.-слав. яз.	Арифметика	Закоуъ Божій	Дидактика
	2	Закоуъ Божій	Географія	Арифметика	Гражд. исторія	Словесность	Рукодѣліе
	3	Арифметика.	—	Рускій языкъ.	Географія.	Гражд. исторія	Закоуъ Божій
	4	Пѣніе.	Рускій языкъ.	—	—	Рукодѣліе.	Гражд. исторія.
Вторинск.	1	Закоуъ Божій	Рукодѣліе	Пѣніе	Географія	Арифметика	Истор. рус. литер.
	2	Арифметика	Рускій языкъ	Географія.	Закоуъ Божій	Пѣніе	Закоуъ Божій
	3	Числописаніе	Пѣніе	Арифметика	Гражд. исторія	Педагогика	Гражд. исторія
	4	Рукодѣліе.	Арифметика.	—	Пѣніе.	Географія.	—
Средн.	1	Рускій языкъ	Закоуъ Божій	Рукодѣліе	Словесность	Географія	Геометрія
	2	Рукодѣліе	Арифметика	Закоуъ Божій	Числописаніе	Физика	Истор. рус. литер.
	3	Числописаніе	Рускій языкъ	Числописаніе	Арифметика.	Закоуъ Божій	Физика
	4	Закоуъ Божій.	—	Церк.-слав. яз.	—	Рукодѣліе.	Пѣніе.
Четверт.	1	Рускій языкъ	Закоуъ Божій	Арифметика	Рускій языкъ	Пѣніе	Дидактика
	2	Арифметика	Церк.-слав. яз.	Закоуъ Божій	Рукодѣліе	Географія	Пѣніе
	3	Числописаніе	Пѣніе	Числописаніе	Закоуъ Божій	Арифметика	Истор. рус. литер.
	4	Пѣніе.	Арифметика.	Рускій языкъ.	Числописаніе.	Гражд. исторія.	Закоуъ Божій.
Пятиклас.	1	Числописаніе	Рукодѣліе	Рускій языкъ	Географія	Закоуъ Божій	Геометрія
	2	Чтєніе по русскіи	Закоуъ Божій	Арифметика	Рукодѣліе	Словесность	Географія
	3	Арифметика	Числописаніе	Закоуъ Божій	Рускій языкъ.	Физика.	Рукодѣліе
	4	Закоуъ Божій.	Рускій языкъ.	—	—	—	Физика.
Суббота.	1	Рускій языкъ	Закоуъ Божій	Рукодѣліе	Словесность	Арифметика	Географія
	2	Церк.-слав. яз.	Арифметика	Пѣніе	Закоуъ Божій	Гражд. исторія	Физика
	3	Чтєніе по ц.-слав.	Географія.	Закоуъ Божій	Пѣніе	Словесность	Гражд. исторія.
	4	—	—	Географія.	Арифметика.	—	—

Розклад занять в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі |

Аналіз стародруків не дозволяє визначити точної дати повного перетворення Тульчинського єпархіального училища на шестикласне. За одним джерелом перетворення відбулося у шестикласне впродовж 1888–1889 н. р.², за іншим – у 1892–1893 н. р.³

Упродовж 1884–1886 рр. до переліку предметів обох училищ введено дидактику.⁴

У 1884–1885 н. р. в Тульчинському єпархіальному училищі французьку мову вивчали 25 % учениць (36 осіб). Музиці навчалися 60 % (80 вихованок). Для закладу придбано два піаніно, чогири фортепіано та запрошено 4 спеціально підготовлених учительки музики. Із кожною вихованкою вчителька музики займалася не менше двох разів на тиждень.⁵ В Подільському училищі музику вивчали лише 30 вихованок, вправляю-

¹ Высочайший Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны дар Подольскому женскому училищу духовного ведомства // ПЕВ. 1888. № 4. С. 67.

² Годичный акт в Тульчинском женском епархиальном училище // ПЕВ. 1894. № 32. С. 605

³ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1895–1896 учебный год // ПЕВ. 1897. № 19–20. С. 1

⁴ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1884–1885 учебный год // ПЕВ. 1885. № 50. С. 821.

⁵ Там само. С. 815.

чись у грі на фортепіано та виконуючи твори класиків і дитячий репертуар.¹ Із 1896 р. в Тульчинському єпархіальному училищі вводилося навчання гри на скрипці для більш успішного навичку навчання дітей співу і влаштування хорів в церковнопарафіяльних школах.²

Заняття рукоділлям полягало в тому, що учениці в першому класі займалися в'язанням, у другому – вишиванням по канві та шили, у 3-му – шили та кроїли. Витонченому рукоділлю навчалися вихованки 4–5-х класів під наглядом начальниці училища, бо згідно з розпорядженням Св. Синоду від 1888 р. про введення в єпархіальних жіночих училищах пошиття церковних шат учениці опановували мистецтво золотошвей.³

Курс педагогіки поступово був вилучений із навчальних планів духовних училищ Поділля. Зокрема, у 1888–1889 н. р. в Тульчинському єпархіальному училищі викладалася і дидактика, і педагогіка. В Подільському духовному училищі в 1889–1890 н. р. педагогіка не викладалася.⁴

При Тульчинському єпархіальному училищі з жовтня 1892 р. існувала церковнопарафіяльна зразкова школа, відкрита для практичного ознайомлення старших вихованок училища з методами навчання у початковій школі.⁵

Аналіз статистичних звітів дозволяє констатувати, що в 1899 р. в Подільському жіночому училищі духовного відомства загальна кількість учениць становила 202 особи. Із них 199 – діти священників, 3 – світські особи, батьки яких працювали в духовно-навчальних закладах Подільської єпархії, зарахування їх здійснювалося за особливим розпорядженням. У 1898–1899 рр. училище закінчили 31 учениця (13 із першого розряду, 18 – із другого). Із них 5 вихованок отримали похвальні листи, а всі інші отримали звання домашньої вчительки згідно з Постановою від 15 вересня 1886 року.⁶

Свідомства про закінчення духовного училища давали обмежені перспективи сільській вчительки церковнопарафіяльної школи, бо їхня праця була найнижче оплачуваною в системі освіти. Дівчата після закінчення училищ переважно не прагнули йти учителювати. Окрім того, селянам подобалося, коли в школах викладали чоловіки. У досліджених архівних справах ПЄУР є достатня кількість листувань щодо предмета неналежного ставлення селян до вчительок та прагнення «вижити» останніх зі школи. Були випадки самовільного вигнання зі школи вчителів та вчительок, призначених ПЄУР і призначенням в церковнопарафі-

---

¹ Отчет о состоянии Подольского женского училища духовного ведомства по учебной и воспитательной части за 1884–1886 гг. // ПЕВ. 1886. № 34. С. 673

² Протоколы епархиального съезда депутатов духовенства Подольской епархии 1895 г. по Тульчинскому епархиальному женскому училищу // ПЕВ. 1896. № 1. С. 21

³ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1891–1892 учебный год // ПЕВ. 1893. № 29. С. 597

⁴ Отчет о состоянии Подольского женского училища духовного ведомства за 1889–1890 учебный год // ПЕВ. 1890. № 46. С. 637

⁵ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1894–1895 учебный год (продолжение) // ПЕВ. 1896. № 16. 323

⁶ Из епархиальной жизни // ПЕВ. 1899. № 25. С. 596–598.

яльну школу малограмотних селян на педагогічні посади. Почасти вигнанням учителів і вчительок займалися відраховані та звільнені зі служби особи, зокрема солдати, писарі, які були в тісних контактах із сільською владою, підкуповуючи членів сільських спілок, знижуючи плату за навчання тощо. Також були випадки переслідування селянами вчителів і вчительок, призначених ПЕУР, під впливом малограмотних вчителів-самозванців. Мирові посередники не роз'яснювали селянам незаконності таких дій, а деякі й підтримували, зокрема в Ольгопільському повіті мировий посередник Бекетов (ім'я не відоме) офіційно виступив на захист учителя – католика, найнятого селянами.¹

Програми 7-го педагогічного класу Тульчинського єпархіального жіночого училища

¹ Отчет о состоянши церковно-приходских школ Подольской епархии за 1888–1889 учебный год. Каменец-Подольский, Тип. Под. Губ. Правл., 1890. С. 21.

У 1904 р. в Подільському жіночому училищі духовного відомства було введено до навчальних програм викладання гігієни. Також учениці у вихідні дні пропонувалося упродовж року 13 читань літературного та географічного змісту, що ілюструвалися «туманними картинами» за допомогою «казкового ліхтаря».¹ Із метою покращення навчально-виховної справи радою училища згідно з рапортом інспекторів класів проводилися літературно-вокально-музичні ранки у святкові дні. Таких свят було впродовж року три. Зокрема, у 1906 р. учениці 4-го класу зіграли на маслянцю п'єсу «Сирітки», учениці 2-го класу виконували пісні,² а в 1910 р. учениці 4-го класу поставили п'єси «Снігова королева» й «Червона квіточка», а учениці 5-го класу – «живі картини», причому 2 картини – з «Мазепи», «Бориса Годунова» – супроводжувалися драматичною грою.³

Для покращення якості педагогічної підготовки в жіночих училищах духовного відомства відкривалися сьомі педагогічні класи. Загальні засади їхнього функціонування визначалися «Положенням» Св. Синоду про додатковий педагогічний клас при єпархіальних жіночих училищах. Варто зазначити, що педагогічний клас не був обов'язковим. Навчальний курс додаткового класу тривав один рік. У педагогічному класі вихованки вибирали один із предметів, які викладалися в єпархіальному училищі, складаючи реферати і звітуючи про свої заняття. Для педагогічного класу обов'язковим було вивчення теорії та виконання письмових робіт із педагогіки і дидактики, а також проведення практичних занять у зразковій школі. Кожна з вихованок мала педагогічний щоденник, який обговорювався педагогічною комісією у складі начальниці, інспектора, викладача педагогіки та усіх учениць 7-го класу.⁴

Для вдосконалення підготовки учениць до педагогічної діяльності в сім'ї та школі в 1906–1907 н. р. був відкритий такий педагогічний клас при Тульчинському єпархіальному жіночому училищі для 30-ти осіб.⁵

У 1908–1909 н. р. згідно клопотанням правління Подільського жіночого училища духовного відомства (травень 1905 р.) перед Св. Синодом для розширення прав вихованок на педагогічній ниві, присвоєння їм звання домашньої наставниці з тих предметів, у яких вони продемонструють успіхи за умов відповідного збільшення кількості навчальних курсів, відкрився 7-ий педагогічний клас. Правління училища склало тимчасові програми для відкриття 7-го класу та перетворення з шести – на семикласне з правами восьмикласних жіночих навчальних закладів

---

¹ Лебедев И. Двадцать пятый выпуск воспитанниц Подольского женского училища духовного ведомства // ПЕВ. 1904. № 25. С. 553

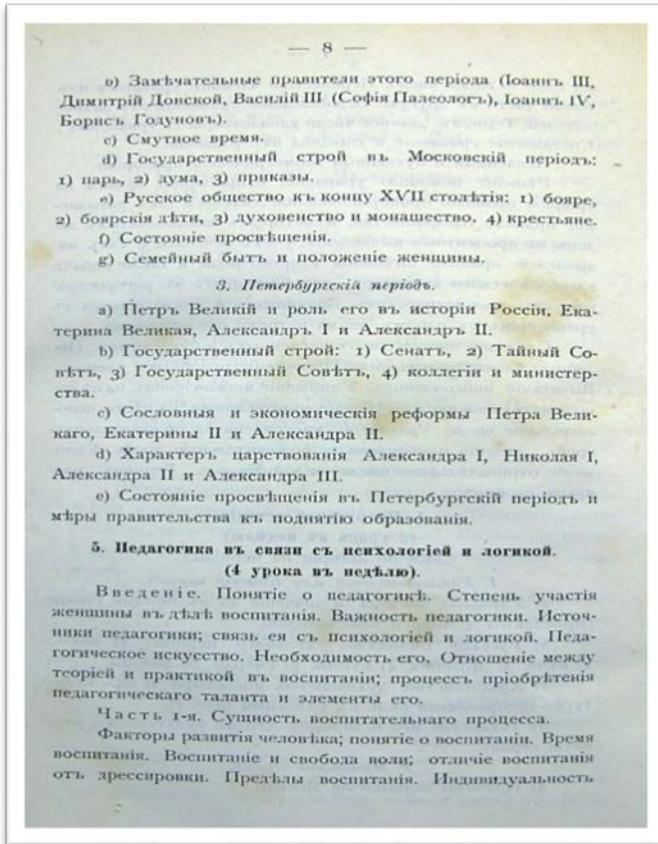
² Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год // Православная Подолия. 1907. № 10. С. 232.

³ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального училища за 1909–1910 учебный год // Православная Подолия. 1911. № 11. С. 227.

⁴ Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое 50-летие их существования // Русская школа. 1893. № 9–10. С. 26–37.

⁵ Отчет о состоянии Тульчинского епархиального училища за 1904–1905 учебный год // Православная Подолия. 1906. № 1. С. 1

інших відомств (гімназіями МНО та гімназіями та інститутами відомства імператриці Марії). Відрадно, що педагогічний клас відкривався виключно на єпархіальні кошти.¹

*Програма з педагогіки 7-го педагогічного класу Тульчинського
єпархіального жіночого училища*

Як свідчить статистика, кількість вихованок, які навчалися в 7-ми класах духовних жіночих училищ Поділля упродовж наступних років продовжувала зростати, зокрема в Тульчинському єпархіальному училищі в 1907–1908 н. р. усього навчалось 323 учениці, причому відкрилося

¹ *Краткие сведения из отчета за 1906–1907 учебный год о состоянии учебно-воспитательной части в Подольском женском училище духовного ведомства // Православная Подолия. 1907. № 51–52. С. 1120.*

по два паралельні відділення 1-го, 2-го та 3-го класів та по одному з 4-го по 7-ий, ¹ у 1909–1910 н. р. – 325 учениць, в 1911–1912 н. р. – 344 учениці (із них 312 – доньок священиків, 32–інших станів).² Із початку 1910–1911 н. р. уведено новий предмет – креслення.³

1.4. Другокласні церковнопарафіяльні школи

У становленні педагогічної освіти Поділля кінця XIX – початку XX століть важливу роль відіграли другокласні церковнопарафіяльні вчительські школи та Вінницька церковно-вчительська школа, якими керувало переважно духовенство. Випускники другокласних вчительських шкіл мали право викладати в однокласних та двокласних церковнопарафіяльних школах і школах грамоти. Так Вінницька ЦВШ була втіленням найвищого типу церковнопарафіяльної освіти, мала суто педагогічне призначення: підготовку вчителів й учительок для початкових училищ усіх розрядів.

Історія становлення другокласних церковнопарафіяльних шкіл Поділля розпочалася з порушення проблеми відкриття ЦПШ у Подільській єпархії (про це йшлося в циркулярі Училищної ради при Св. Синоді від 30 грудня 1895 року на ім'я Подільської єпархіальної училищної ради). Визнаючи необхідність нагальної допомоги в царині належної підготовки вчителів для церковних шкіл із боку місцевого населення, вище духовенство запропонувало відкрити по дві другокласні ЦПШ з учительським курсом в кожному повіті. Саме в ці школи зараховувалися найкращі учні однокласних шкіл, і провчившись там три роки, складали іспит на звання вчителя та займали вчительські посади в церковних школах. В роз'ясненні ПЄУР з приводу влаштування другокласних ЦПШ для дівчаток із метою підготовки вчительок для шкіл грамоти йшлося про те, що відкриття таких шкіл не лише допускається, але й визнається навіть бажаним.⁴

На початку 1896–1897 н. р. ПЄУР було запропоновано відкрити другокласні чоловічі ЦПШ в деяких селах Подільської єпархії: у с. Велика-Мечетна Балтського повіту; у с. Дойбани того ж повіту; у с. Чуків Брацлавського повіту; у с. Сутиска Вінницького повіту; у с. Степашки Гайсинського повіту; у с. Чернокозинці Кам'янецького повіту, а також у м. Летичів та в с. Женишківці Летичевського повіту; у с. Чернятин, Літинського повіту; у м. Копайгород Могилівського повіту й у м. Жванчик, Ушицького повіту. Аналіз літературних джерел свід-

---

¹ *Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1907–1908 учебный год* // *Православная Подолия*. 1909. № 7. С. 146.

² *Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1911–1912 учебный год* // *Православная Подолия*. 1913. № 6. С. 108.

³ *Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1910–1911 учебный год* // *Православная Подолия*. 1912. № 7. С. 185.

⁴ *Копия Циркуляра Училищного Совета при Святейшем Синоде от 20 декабря 1895 г. № 1150 на имя Подольского Епархиального Училищного Совета, по вопросу об открытии второклассных церковно-приходских школ епархии* // *ПЕВ*. 1896. № 9. С. 182.

чить, що у селах Женишківці і Дойбани школи так і не були відкриті через відсутність для них відповідно обладнаних приміщень.¹

15 жовтня 1896 р. відкрито другокласну школу в с. Чернокозинці Кам'янецького повіту.² 17 жовтня 1896 р. така ж школа відкрилася в м. Жванчик Ушицького повіту.³ Відкриття другокласної школи в с. Велика-Мечетна Балтського повіту відбулося 1 листопада 1896 р., на кошти місцевого землевласника адмірала В. Завойка, який збудував для школи та вчителів дві будівлі.⁴

Цього ж року за сприяння відомої меценатки княгині М. Щербатової (1857–1920 рр.) відкрилася другокласна школа в с. Чуків Брацлавського повіту. Завідувачем школи став священик отець О. Руданський, який свого часу.⁵

У листопаді 1896 р. Вінницька двокласна школа була перетворена на другокласну ЦПШ з ремісничим (столярною і токарною майстернями) та сільськогосподарським відділеннями (садівництва й городництва).⁶

Статистичні дані свідчать, що у 8 школах Подільської єпархії началось 516 вихованців, не враховуючи дітей у зразкових школах грамоти. Найбільшою за контингентом була Чуківська – 109 учнів у всіх трьох відділеннях другого класу; у Степашківській – 83, у Велико-Мечетнянській – 78, у Чернятинській – 66, у Чернокозинській – 54, у Вінницькій – 51, у Сутиській – 39, в Жванчицькій – 38 учнів.⁷

У листопаді 1898 р. постановою синодальної Училищної ради с. Майдан-Курилівський (Трепівський) затверджено другим населеним пунктом для облаштування другокласної школи в Літинському повіті.⁸ Ініціатива щодо створення школи належала місцевому землевласнику, Київському губернатору, генерал-майору Ф. Трепову (1854–1938 рр.).⁹

---

¹ Церковно-школьная хроника. Из жизни второклассных церковно-приходских школ епархии // ПЕВ. 1898. № 42. С. 1153.

² Курчинский Н. Открытие второклассной церковно-приходской школы в с. Чернокозинцах, Каменецкого уезда. Открытие второклассной школы в с. Великой Мечетне, Балтского уезда // ПЕВ. 1896. № 50. С.1111.

³ Ф-о Ф. (свящ.). Открытие второклассной церковно-приходской школы в м. Жванчике, Ушицкого уезда, 17 октября 1896 г. // ПЕВ. 1896. № 45. С. 955–959.

⁴ Курчинский Н. Открытие второклассной церковно-приходской школы в с. Чернокозинцах, Каменецкого уезда. Открытие второклассной школы в с. Великой Мечетне, Балтского уезда // ПЕВ. 1896. № 50. С.1113.

⁵ Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО). Ф. 349. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28. (Циркуляр Подольского епархиального училищного совета, Брацлавского уездного отделения упомянутого совета и экзаменационные списки учеников, 08. 01.–05. 12. 1903 г.).

⁶ Там само. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 120. (Дела Винницкой двухклассной церковно-приходской школы со сведениями о лицах, окончивших школу, успехах учеников, о приходе и расходе сумм на ремонт и содержание школы; прошение учителей об их вознаграждении, 24. 02. 1899–05. 10. 1901 гг.).

⁷ Церковно-школьная хроника // ПЕВ. 1898. № 43. С. 1172–1176.

⁸ Справочная книга Подольской Епархии на 1911. Каменец-Подольский : Тип. Свято-Троицкого братства, 1911. С. 117.

⁹ Из церковно-школьной жизни // ПЕВ. 1900. № 25. С. 624–627.

Надвигский епархия Винницкая Уездный Отделения,
 Надвигский губернии Винницкая уезда,
 приход Св. Спаса волость Масловская

Школьный листок
 УЧИТЕЛЬСКОЙ
 церковной школы
 за 1913 гражд. год.
 № _____

Место жительства школы (город, село, деревня и пр.) Сутиска
 Вид школы (огородная или церковно-учительская) Церковная
 Школа (мужская или женская) мужская
 С какого года школа существует, как учительская с 1896 г.

Личный состав учительской школы к 20 декабря 1913 г.

Составитель	Сам (для светского лица - присвоение или знание), имя, отчество и фамилия.	Из какого именно высшего, среднего или специального - педагогического учебного заведения окончил курс.	Сколько лет состоит?		Тогда же и в каком году на старших курсах высших учебных заведений?
			в учебном году.	в учебном году.	
директор	<u>Савва Яковлев Терехов</u>	<u>Восточный Восточно-русский университет - курс естественных наук</u>	<u>24</u>	<u>11</u>	<u>1889 г.</u>
учитель	<u>Завидущий Михаил</u>	"	"	"	"
учитель	<u>Михаил Яковлев Терехов</u>	<u>Восточный Восточно-русский университет - курс естественных наук</u>	<u>6</u>	<u>4</u>	<u>1897 г.</u>
учитель	<u>Александр Александрович Терехов</u>	<u>Восточный Восточно-русский университет - курс естественных наук</u>	<u>2</u>		
учитель	<u>Александр Александрович Терехов</u>	<u>Восточный Восточно-русский университет - курс естественных наук</u>	<u>1</u>		
учитель	<u>Александр Александрович Терехов</u>	<u>Восточный Восточно-русский университет - курс естественных наук</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	
учитель	<u>Александр Александрович Терехов</u>	<u>Восточный Восточно-русский университет - курс естественных наук</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	
учитель	<u>Александр Александрович Терехов</u>	<u>Восточный Восточно-русский университет - курс естественных наук</u>	<u>13</u>	<u>13</u>	

1. Кто состоит попечителем (или попечительницей) школы и с какого времени. Его отношение к школе Попечителем школы состоит граф Дмитрий Освободитель Гейден

2. Учебные занятия в 1913 году перерывами канкулами окончились 22 мая, после канкул начался 1 июня; всь учебный год (гражданском) было 178 дней

3. Не было ли перерывов в учебных занятиях, на сколько дней и по каким причинам не было

К 20 декабря 1913 г. в школьном реестре значится:

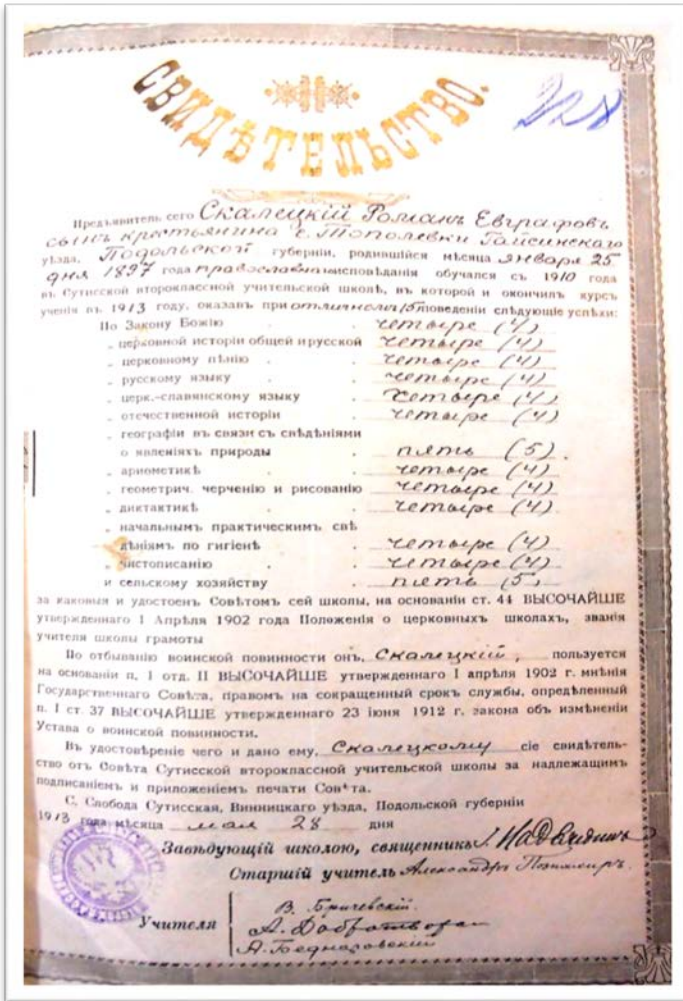
Всего учащихся	По отцам (или матерям)			ПО НАРОДНОСТИ				Особая группа в 1913 году	Итого учащихся в 1913 году		
	в мальч. ш.	в сред. ш.	в стар. ш.	Русских	"	"	"				
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
66	-	21	30	15	66	"	"	"	"	17	3

Шкільний листок Сутиської дружокласної вчительської школи |

Як свідчать архівні джерела, попечителі Сутиської школи граф Д. Гейден (1862-1926 рр.) із дружиною Е. Гейден (Драгомирова, 1876-1926 рр.) організували при школі рукодільні заняття під особистим керівництвом для того, аби залучити до навчання в школі дівчаток.¹ Одним із видів освітньо-виховної роботи в школі стало проведення літературно-вокальних заходів для вихованців дружокласних шкіл Подільської єпархії

¹ Из церковно-школьной жизни // ПЕВ. 1900. № 37. С. 888.

з практичною метою. Зокрема упродовж 1899–1900 р. такі літературно-вокальні заходи проведено в Сутиській другокласній школі для учнів ЦПШ повіту та у Вінницькій другокласній школі.¹

Свидѣтство Сутиської другокласної вчительської школи |

Окрім того, відбувалися паломницькі екскурсії вихованців другокласних шкіл, зокрема в 1899 р. 12 випускників Чернятинської школи до міста Києва за сприяння попечительниці школи М. Львової та місцевого

¹ Церковно-школьная хроника // ПЕВ. 1898. № 13. С. 350.

повітового спостерігача отця Татомира.¹ В 1900 р. вихованці Сутиської другокласної школи відвідали Козельщенський монастир Полтавської губернії за сприяння шкільного Попечителя графа Д. Гейдена.²

У листопаді 1899 р. відповідно до розпорядження ПЄУР мало бути відкрито не більше 16 другокласних шкіл замість передбачуваних раніше 24. Кількість другокласних шкіл Подільської єпархії була скорочена на 1/3; згідно із цим розпорядженням другокласні школи могли бути відкриті по одній лише в тих повітах, де до цього часу їх не існувало, а саме: в Легичівському, Могилівському, Ольгопільському, Проскурівському і в Ямпільському.³

Відомі випадки закриття й перетворення другокласних шкіл. Так, ПЄУР згідно із постановою від 5-17 лютого 1901 р. звернулася до Вінницької повітової ради з проханням запропонувати проект заходів щодо виконання постанови училищної ради при Св. Синоді від 3-17 січня про перетворення Вінницької другокласної школи на початку навчального року на двокласну ЦПШ. Причиною перетворення школи міг стати рапорт завідувача Вінницької другокласної школи священника Д. Акатнова про нестачу засобів існування і про необхідність додаткових витрат на утримання другокласної школи.⁴

1 квітня 1902 р. було затверджено «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання». Пункт № 1 «Положення...» свідчив, що основним завданням церковних шкіл ставало поширення серед народу освіти в дусі вчення й традицій православної віри та церкви. Відповідно до нього до церковних шкіл належали: 1) початкові школи, призначені для початкового навчання дітей і дорослих (вони поділялися на школи грамоти, церковнопарафіяльні та недільні школи); 2) учительські (другокласні й церковно-учительські) школи, у яких готували вчителів для початкових шкіл. У положенні було чітко визначено, що другокласні ЦПШ – це не «вчительський додаток» до двокласних шкіл, а самостійний різновид шкільних закладів.⁵

Варто звернути увагу на жіночі другокласні школи Подільської єпархії. Так, 17 листопада 1902 р. відбулося реорганізація Немирівського жіночого монастирського училища в другокласну школу.⁶ Жіночі другокласні школи були більш упорядковані порівняно з чоловічими в аспекті виховного й навчального процесу. Тому постало питання про однакову кількість шкіл шляхом перетворення чоловічих шкіл на жіночі. У

---

¹ Из церковно-школьной жизни // ПЕВ. 1899. № 26. С. 625.

² Из церковно-школьной жизни // ПЕВ. 1900. № 26–27. С. 647.

³ Из церковно-школьной жизни // ПЕВ. 1899. № 50. С. 1216.

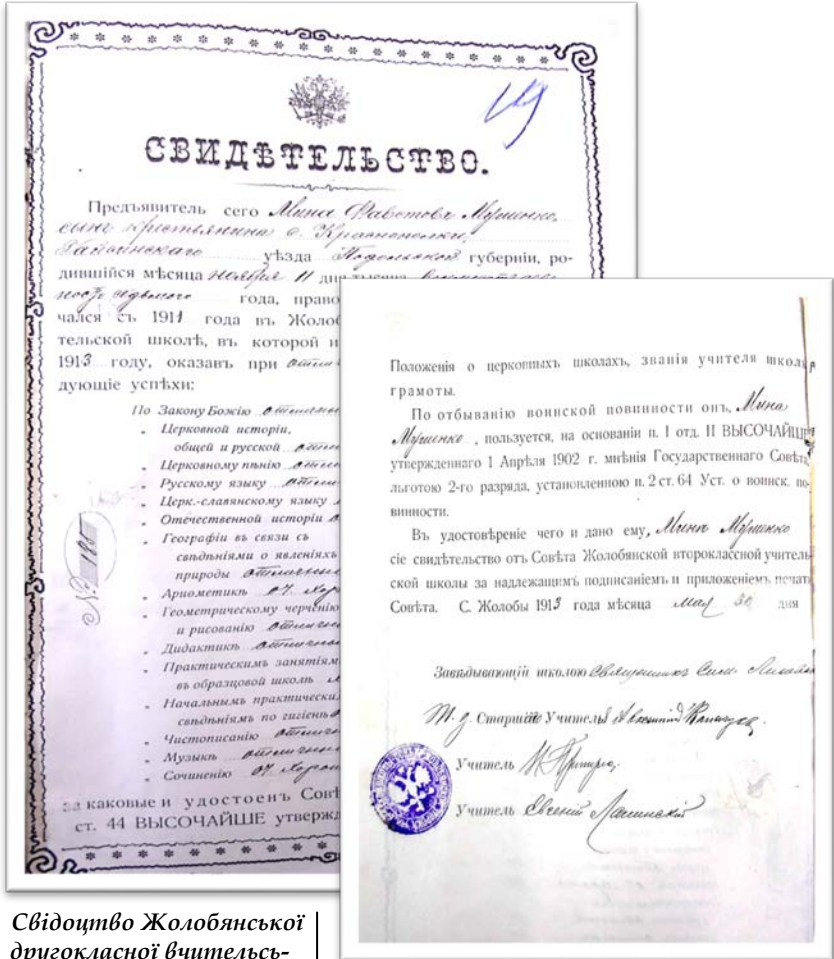
⁴ ДАВіО. Ф. 283. Оп.1. Спр. 37. Арк. 3, 9, 95. (Дела Винницкой двухклассной церковно-приходской школы со сведениями о лицах, окончивших школу, успехах учеников, о приходе и расходе сумм на ремонт и содержание школы; прошение учителей об их вознаграждении, 24. 02. 1899–05. 10. 1901 гг.).

⁵ Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания. Высочайше утвержденное 1902 г. апреля 1 // ПСЗРИ : [в 55 т.]. СПб., 1904. Собр. третье. Т. XXII (отд. 1). № 21290. С. 207–210.

⁶ Преобразование Немировской двухклассной школы во второклассную учительскую и прошлое этой школы // ПЕВ. 1903. № 7. С. 164–171.

циркулярі обер-прокурора Св. Синоду К. Победоносцева єпархіальним училищним радам від 13 травня 1905 р. йшлося: «...Було б корисно мати значну кількість жіночих шкіл у педагогічному відношенні, так як вчительки можуть ближче «стояти» до дітей і мати на них більший виховний вплив, що б відповідало і найвищій волі Государя Імператора, який побажав, аби в початковій школі було більше вчительок».¹

Свідоцтво Жолобянської
другокласної вчительсь-
кої школи

¹ ДАВіО. Ф. 189. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 11. (Листування з Подільською єпархіальною училищною радою з питань освіти, 01. 08. 1905–31. 07. 1906 рр.).

У 1903 р. були затверджені програми навчальних предметів для другокласних та ЦВШ, причому програми були тимчасовими й уводилися лише на 6 років, а також були надані у вигляді опису досвіду епархіяльним Училищним радам.¹

Аналіз стародруків дозволив виокремити особливості практичної професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів у ЦПШ Поділля на початку ХХ ст. Так, у Степашківській другокласній школі практичні заняття проводилися як індивідуально, так і для усього колективу 5 разів на тиждень. Вихованці третього відділення відвідували зразкову школу, спостерігали за ходом уроків та самі давали пробні уроки. Проте у зразковій школі тривалий час не було вчителя-методиста, тому ця обставина негативно відбилася на практичних заняттях вихованців. Вихованці не мали можливості побачити на типових уроках справжнього зразка й майстерності, тому були засвоєні більш теоретично.² У Чернокозинецькій другокласній школі щоденно у зразковій школі були присутні на всіх заняттях по 4 вихованці (двоє зі старшого та двоє із середнього відділень), 5 разів на тиждень вихованці старшого відділення відвідували школу всім класом. Упродовж навчального року було проведено 108 пробних уроків (на кожного учня – по 6 уроків). На заняттях із дидактики типові пробні уроки піддавалися усебічному обговоренню. В Ольгопільській другокласній школі практичні заняття проводилися під керівництвом виключно вчителя дидактики. Усі вихованці були забезпечені особливими журналами, куди вони занотувували всі свої спостереження. Ці записи переглядалися й аналізувалися на заняттях із дидактики.³ У Чуківській школі кожному практичному заняттю передувала серйозна підготовка: учитель дидактики роз'яснював практиканту всі способи, якими він проводить власний урок, після цього практикант писав конспект пробного уроку; конспект-чернетка переглядався вчителем, який і робив всі необхідні доповнення. На практичних заняттях був присутній учитель дидактики та учні третього відділення, які записували всі недоліки практиканта в зошит для обговорення.⁴

Столярній, токарно-слюсарній справі навчалися в школах Сутиській, Майдано-Трепівській та Забузькій школах. Палітурною справою займалися учні Степашківської другокласної школи. У жіночих школах – Немирівській, Кам'янецькій та Чернокозинецькій – систематично здійснювалося навчання рукоділлю, а в Немирівській – також здійснювалась із домоводства, про що свідчать архівні документи.⁵

---

¹ Там само. Арк. 10.

² *Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год // Православная Подолия. 1907. № 23–24. С. 509.*

³ ДАВіО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2. (Ведомости о церковных школах, подведомственных отделению за 1912–1913 гг.).

⁴ ДАВіО. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 211 зв. (Распоряжения Подольского епархиального училищного совета, экзаменационные списки и прошения учеников, 17. 01. 1907–30. 01. 1908 г.).

⁵ *Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год // Православная Подолия. 1915. № 24. С. 1125–1130.*

Станом на 1905–1906 н. р. в Подільській єпархії існувало вже 12 другокласних шкіл: 2 жіночі – Немирівська й Чорнокозинецька (реорганізована з чоловічої) і десять чоловічих – Велико-Мечетнянська, Чуківська, Сутиська, Степашківська, Меджибізька, Ольгопільська, Жванчицька, Жолобянська, Чернятинська та Майдано-Курилівська (Трепівська).¹ У 1906–1907 н. р. повіти Брацлавський і Літинський мали по 2 другокласні школи, Могилівський і Проскурівський повіти не мали жодної, а в інших повітах – по одній.² Усього в другокласних учительських школах Поділля станом на 1908 р. навчалоя 790 учнів.³

У 1911–1912 н. р. у чоловічих другокласних школах Поділля навчалоя 610 осіб, у жіночих – 152 особи. Найбільш чисельною була Велико-Мечетнянська (89 учнів), а найменш чисельною – Ольгопільська (53 учні).⁴

Із 1912 р. на Поділлі виникла гостра необхідність перетворення другокласних шкіл на школи вищого типу, за рахунок запровадження однорічних класів. Для організації таких педагогічних однорічних класів при другокласних школах в 1912 р. Подільський єпархіальний спостерігач був відряджений до Санкт-Петербургу для особистої доповіді з цього питання в училищну раду при Св. Синоді. Додатковий клас полягав у введенні органу навчання – ради другокласної школи та завідуючого на загальних зі школою засадах; на курс навчання відводилося не менше 26 тижневих уроків, у тому числі із Закону Божого – 3 уроки, із російської мови – 5 уроків, із церковнослов'янської – 1, із церковного співу – 3, із історії та географії – 4 уроки, із методики предметів початкової школи – 2 і практичних уроків у зразковій школі – 4. У додатковий клас зараховувалися учні без іспитів, які закінчили успішно в тому ж році курс другокласної школи й ті, які закінчили раніше. Для зарахування вимагався обов'язково відгук від керівництва чи приходського священика. Для отримання вчительського звання, абітурієнти мали витримати установлений іспит на звання вчителя на основі чинних правил з цього предмета.⁵

Уже в 1912–1913 н. р. при деяких другокласних школах Подільської єпархії (Немирівській жіночій та Майдано-Трепівській чоловічій) відкрився четвертий педагогічний клас, що мав на меті доповнити освіту учнів у другокласних школах, дати їм більший загальний розвиток та належну підготовку до іспиту на звання вчителя церковної школи. В однорічний педагогічний клас при Майдано-Трепівській школі зарахуван-

---

¹ Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год // Православная Подолия. 1907. № 23–24. С. 506.

² Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1906–1907 учебный год // Православная Подолия. 1908. № 28. С. 580.

³ Учительские школы (Таблица) // Православная Подолия. 1908. № 23. С. 448–449.

⁴ Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1911–1912 учебный год // Православная Подолия. 1913. № 17. С. 354.

⁵ ДАВіО. Ф. 189. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 29. (Листування з Подільською єпархіальною училищною радою з питань освіти, 01. 09. 1911–31. 07. 1912 р.).

ня відбувалося без іспиту після другокласної ЦПШ, але був установлений віковий ценз – 16 років і 3 місяці.¹

Педагогічний клас передбачав спеціальну мету – підготовку майбутніх учителів – то в ньому детально вивчалася педагогіка, був уведений розширений курс загальної дидактики, викладалися методики кожного предмета як початкової, так і другокласної школи. Обидва відкриті класи виправдали своє призначення, про що яскраво свідчили пробні уроки та іспит на вчительські звання наприкінці 1913–1914 н. р. У Майдано-Трепівській школі звання вчителя отримали 15 із 18 осіб.²

У Немирівській школі іспит на звання вчителя проводився комісією, яка складалася з викладачів Тульчинського жіночого єпархіального училища, в присутності єпархіального спостерігача. Усі випускниці (23 особи жіночої статі) отримали звання вчителя. Перед тією ж самою комісією витримали іспит на звання вчителя 15 досвідчених учителів-практиків та вчителюк, які мали по 20 років учительської практики, але знання та пробні уроки яких поступилися підготовленим Немирівським ученицям.³

Із 1914 р. педагогічні класи діяли при Чорнокозинецькій та Кам'янецькій другокласних школах, де навчалася 19 дівчаток. 1 листопада 1915 р. при Ольгопільській другокласній школі відбулося відкриття педагогічного класу на кошти Ольгопільської земської управи.⁴

На початок 1913–1914 н. р. в Подільській єпархії налічувалося 13 другокласних шкіл, три жіночі (Кам'янецька (діяла з 1912 р.), Немирівська і Чорнокозинецька) і десять чоловічих (Велико-Мечетнянська, Забузька, Чуківська, Сутиська, Степашківська, Меджибізька, Майдано-Курилівська (Трепівська), Ольгопільська, Жванчицька та Жолобянська). Усі вони мали повний склад відділень, крім Забузької, в якій було тільки два відділення, бо Забузьку другокласну школу перетворили з 1 січня 1914 р. на чоловічу другокласну з однорічним педагогічним курсом та ремісничими класами.⁵

1.5. Вінницька церковно-вчительська школа

У м. Вінниці відкриття церковно-вчительської школи стало результатом ініціативи спостерігача шкіл Подільської єпархії священника о. В. Павлинова. 19 березня 1902 р. ПЄУР звернулася з відповідним листом до синодальної Училищної ради з пропозицією та обґрунтуванням

---

¹ От Майдано-Треповской второкласной школы // Православная Подолия. 1915. № 26. С. 1239–1240.

² Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год // Православная Подолия. 1915. № 25. С. 1153.

³ Там само, С. 1154.

⁴ Перерва Володимир. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква : Видавець О. В. Пионківський, 2014. Т. 1. Загальна частина. С. 470.

⁵ ДАВіО. Ф. 190. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 27. (Протоколи засідання педагогічного совета и списки учеников школы, 14. 01. 1915–29. 12. 1916 гг.).

необхідності відкриття школи саме в м. Вінниці й для цього використати приміщення двокласної школи.¹

Свідоцтво Вінницької церковно-вчительської школи |

Це звернення було не першим до синодальної училищної ради, зокрема до наших днів в архівах зберігся текст звернення за 1898 рік.² Але ще в 1897 р. в «ПЕВ» надруковано статтю про нагальну необхідність

¹ Перерва Володимир. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква : Видавця О. В. Пшонківський, 2014. Т. 1. Загальна частина. С. 447.

² ДАВіО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 248. (Переписка с Подольским епархиальным училищным советом о комплектовании учителей для церковно-приходских школ, по содержанию их, 14. 01. 1895–28. 12. 1913 гг.).

відкриття спеціальної вчительської школи із призначенням готувати вчителів у ЦПШ Подільської єпархії. Було зроблено припущення про можливість відкриття педагогічного закладу на базі Вінницької другокласної школи.¹

Згідно з визначенням Св. Синоду у 1902–1903 рр. в м. Вінниця відкрився перший клас ЦВШ, до якої зараховувалися на навчання особи віком 15–17 років, які закінчили другокласні школи або інші навчальні заклади, курс яких був не нижчим другокласної школи.² Відповідно до цього документа вступники, які подавали свідоцтво про бідність, але відізнялися високими успіхами, звільнялися від третього, почасти другого, грошових внесків за рахунок стипендіальних сум згідно з постанови ради школи за умови обов'язкової служби після закінчення закладу не менше п'яти років у другокласній учительській або церковнопарафіяльній школі.³

Вступаючи до Вінницької ЦВШ, учні, які надали свідоцтва про успішне закінчення курсу другокласної школи зі званням учителя школи грамоти піддавалися так званому «перевірочному іспиту», що складався з таких предметів: Закон Божий, церковний спів, гра на скрипці, слов'янська мова, російська мова, арифметика з геометричним кресленням і землеробством.

Знання з дидактики та методик усіх інших предметів остаточно визначалися на загальній підсумковій бесіді. Усним «перевірочним іспитам» передували два письмові: твір і задача з арифметики та геометрії. Особи, що закінчили інші навчальні заклади, курс яких був не нижчим за курс другокласної школи (наприклад, 4-класні училища), піддавалися повному іспиту з програм другокласних шкіл, для чого додатково призначалися іспити з вітчизняної історії, географії, відомості про предмети і явища природи, методика, дидактика та гігієна.⁴Завідувач школи отець П. Погорилко для викладання вибирав учителів, які вміли працювати з наснагою. Завдувач мав три дипломи, при цьому тривалий час був звичайним сільським священиком. Учитель малювання О. Пшеничников безкоштовно займався з 25 найбільш талановитими учнями. Упродовж 1909–1910 рр. директором Вінницької ЦВШ був отець В. Янса, випускник Санкт-Петербурзької духовної академії; учителем словесності тут працював кандидат богослов'я М. Веретенников; учителем церковної та російської історії й географії – О. Дитятін; учителем математики та природознавства – агроном А. Хребтов; учителем співу та музики – І. Цимбал; учителем гігієни – ординатор Вінницької окружної лікарні П. Бодяньський; учителем сільського господарства – М. Корякін.⁵

---

¹ Церковно-школьня хроника // ПЕВ. 1897. № 43. С. 1192.

² От Подольского Епархиального училищного совета // ПЕВ. 1902. № 41. С. 462–463.

³ О приеме воспитанников в Винницкую церковно-учительскую школу // ПЕВ. 1903. № 31. С. 395–396.

⁴ Марголин Д. Справочник по педагогическому образованию. Санктпетербург ; Киев : Сотрудник, 1913. С. 85.

⁵ Перерва Володимир. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква : Видавець О. В. Пишонківський, 2014. Т. 1. Загальна частина. С. 143, 451.

12-й випуск вихованців Вінницької церковно-вчительської школи |

У школі викладали 24 дисципліни – значно більше, ніж вимагала програма: Святе Письмо «Нового Заповіту», Святе Письмо «Старого Заповіту», християнське віровчення, християнську мораль, дидактику, педагогіку, церковний спів, церковнослов'янську мову, словесність, церковну історію, історію Росії, географію, арифметику, алгебру, геометрію, фізику, хімію, ботаніку, зоологію, гігієну, креслення та малювання, основи сільського господарства, писали твори та давали практичні уроки (також як окремі предмети). Керівництво школи запрошувало нових викладачів, зокрема М. Озеряньського, який навчав учнів садівництва, городництва, бджільництва, шовківництва. Також викладали такі предмети, як основи економіки та соціологія. У 1908 р. тут навчалося 63 учні. Варто відзначити, що у Вінницькій ЦВШ була найбільша бібліотека для вчителів ЦПШ, її фонд налічував 2400 примірників.¹

Викладачами Вінницької ЦВШ велася активна просвітницька робота. У 1905 р. організовано публічні читання рефератів на релігійні й історичні теми, літературно-вокальні заходи та духовні концерти. Так, літературні читання та концерти влаштовувалися у Вінницькому народному домі для учнів церковнопарафіяльних шкіл і для мешканців міста. На одному з таких вечорів грав і співав сліпий бандурист із Чернігівської губернії, із декількома історичними піснями й думами про неволю та невільників. Упродовж Великого посту учнівський хор церковно-вчительської школи під керівництвом вчителя Є. Молчанова виконував

¹ *Учительские школы (Таблица) // Православна Подолія. 1908. № 23. С. 448–449.*

духовні концерти, на яких вінницька публіка мала можливість ознайомитися з кращими творами українських і зарубіжних духовних композиторів.¹

У 1907 р. Св. Синод дозволив введення до навчального плану української мови (граматики) у Вінницькій ЦВШ та другокласних школах Подільської єпархії в позакласний час і за місцеві кошти.²

У 1910–1911 рр. при Вінницькій ЦВШ були організовані короткотермінові педагогічні курси з вивчення Закону Божого та співу, у яких брали участь 173 вчителі Подільської єпархії.³ Також з метою практичної підготовки вчителів діяла двокласна зразкова школа.⁴ У 1910 р. курс двокласної школи закінчили 10 чоловік, вступили – 56.⁵ У 1913 р. в школі навчалось 39 осіб (37 хлопчиків та 2 дівчаток).⁶ У Вінницькій двокласній школі також викладались майстерність та малювання.⁷ У 1911 р. Закон Божий на короткотермінових курсах викладав Вінницький повітовий спостерігач ЦПШ священик Д. Акатнов, колишній завідувач Вінницької другокласної школи.⁸

---

¹ *Объявления // ПЕВ. 1905. № 19. С. 472.*

² *Указ Святого Синода на имя Преосвященного Епископа Подольского и Брацлавского по вопросам о пользовании малорусского и молдавского языками в церковных школах, об изучении малорусского языка (грамматики) в церковно-учительских школах и приспособлении учебников к условиям жизни, быта и истории местного края // Православная Подолия. 1907. № 46. С. 1015–1016.*

³ *Отчет о состоянии церковных школ в Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1910–1911 учебный год // Православная Подолия. 1912. № 38. С. 896.*

⁴ *ДАВиО. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 37. (Сведения об успеваемости церковно-приходских школ Винницкого уезда, 1905–1906 гг.).*

⁵ *Там само. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 286. (Сведения об учителях. Прошение учителей о назначении их на должность учителя. Справки об окончании учителями школ. Списки учителей церковно-приходских школ, 12. 09. 1897–26. 07. 1918 гг.).*

⁶ *Там само. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4. (Ведомости о церковных школах, подведомственных отделению за 1912–1913 гг.).*

⁷ *Там само. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 5. (Дела Винницкой двухклассной церковно-приходской школы со сведениями о лицах, окончивших школу, успехах учеников, о приходе и расходе сумм на ремонт и содержание школы; прошение учителей об их вознаграждении, 24. 02. 1899–05. 10. 1901 гг.).*

⁸ *Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 5. (Прошения и документы, желающих держать экзамены экстерно на звание учителя, 07. 03.–19. 06. 1917 г.).*

ТЕМА 2.

СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В ЧОЛОВІЧИХ ТА ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЙНИХ ЗАКЛАДАХ

2.1. Чоловічі гімназії Східного Поділля

В умовах відсутності на Поділлі вищих навчальних закладів провідну роль у розвитку допрофесійної підготовки майбутніх учителів наприкінці XVIII – на початку XX ст. відіграли чоловічі середні навчальні заклади освіти. Проте наприкінці XVIII – впродовж XIX ст. на Східному Поділлі для здобуття середньої освіти було лише декілька навчальних закладів, зокрема Подільська (Вінницька, діяла до 1847 р.), Немирівська, Кам'янець-Подільська гімназії.

Після ліквідації єзуїтських навчальних закладів указом імператора Олександра I з 1803 р. в м. Вінниці була заснована Подільська губернська чоловіча гімназія, що відкрилася лише 27 вересня 1814 р. Із першого року відкриття гімназія налічувала 454 учні, а в 1820–1821 рр. до першого класу було зараховано 131 особу. Гімназія функціонувала не за статутом навчальних закладів 1804 р., а за планом, складеним Ф. Чацьким і затвердженим у 1805 р. спеціально для Кременецького ліцею. За задумом Ф. Чацького, Вінницька чоловіча гімназія мала стати для регіону навчальним закладом, подібним до Кременецького ліцею на Волині та Київської 1-ї гімназії.¹

Першим директором гімназії став ксьондз М. Мацейовський, який своєю енергією та працею за короткий термін та за допомогою пожертв створив бібліотеку, наукові кабінети й ботанічний сад. Під його керівництвом, а також завдяки ретельному підбору вчителів, гімназія стала провідною на теренах Поділля. Кількість учнів постійно зростала: якщо під час відкриття було 400 осіб, то через 4 роки заклад налічував 747 учнів.² Завдяки М. Мацейовському при гімназії було організовано зразкову початкову школу за Ланкастерською системою.³

Історія Немирівської гімназії розпочалася з 1785 року, коли граф Вікентій Потоцький заснував у м. Немирів на власні кошти приватне училище для дітей бідних дворян. Із 1795 р. Немирівське училище скла-

---

¹ Колесник В. Польська і російська гімназії в Мурах в першій половині XIX ст. // *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки : матеріали Міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть»*, 9–10 верес. 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька ; Вінницький обл. краєзн. музей. Вінниця, 2011. С. 174.

² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. XIII : Warmbrun – Woroń. Warszawa, 1893. S. 557–558.

³ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник / Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. С. 413–415.

далося з 5-ти класів. Щодо віку учнів, то привертає увагу той факт, що в першому класі були учні від 6 до 23 років, а в п'ятому – до 33 років. У 1799 р. кількість учнів нараховувала 359 осіб. У 1815 р. Немирівське училище було перетворено на повітове під назвою «Брацлаво-Гайсинське».¹

Згідно з новим планом, затвердженим у 1825 р. для училищ Віленського навчального округу, в освітній програмі училища були такі предмети: Закон Божий; арифметика; алгебра; геометрія; фізика; зоологія; ботаніка; мінералогія; практична землемірна справа; наука про торгівлю; технологія; наука про сільське господарство; риторика; топографічне малювання; наука про садівництво; географія; історія загальна; мови: польська, російська, латинська, французька та німецька. Цього ж року училище складалося з чотирьох класів разом із підготовчим, а в 1830 р. було дозволено додати п'ятий і шостий класи для того, щоб наведені предмети викладалися в більшому обсязі й такий підхід сприяв би кращій підготовці випускників до складання вступних іспитів до університетів. Проте ці класи так і не були відкриті, оскільки в 1832 р. училище в м. Немирові припинило навчальний процес.²

Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія |

У 1828 р. був затверджений новий «Статут гімназій...», згідно з яким навчання було продовжено до 7 років, вилучено природознавчі науки (окрім фізики та прикладної математики). Суттєво скорочено курс

¹ Стрибульський С. *Историческая записка о Немировской гимназии 1838–1888. Немиров : Тип. С. Я. Брантмана, 1888. С. 5, 10.*

² Там само. С. 11.

класичної математики, збільшено кількість годин на вивчення латинської та німецької мов (з першого класу), та введено грецьку мову (з четвертого класу). Згідно зі статутом 1828 р. в освітній програмі були такі предмети: Закон Божий, російська словесність і логіка, латинська, німецька, французька, грецька мови, математика, географія і статистика, історія, фізика, чистописання, креслення, малювання.¹

Після придушення польського повстання (1830–1831 рр.) російський царизм кардинально змінив свою освітню політику на Східному Поділлі. У 1831 р. закрито всі навчальні заклади в західному регіоні, викладання предметів відбувалося лише російською мовою.²

Немирівська чоловіча гімназія |

Царським указом 1832 р. Подільську гімназію було переведено до м. Кам'янець-Подільського, відкрили її 1 січня 1833 р. як Кам'янець-Подільську російську чоловічу гімназію, а у Вінниці 6 грудня 1832 р. почала діяти повітова російська гімназія (до речі обидві за статутом 1828 р.), яку 1847 р. перевели до Білої Церкви разом з бібліотекою та великими навчальними ресурсами. Гімназія надалі існувала як семирічна школа з поділом класів на повітові та гімназійні. Навчальні плани містили набагато менше предметів, ніж за статутом 1804 р. і мали забезпечити за переконанням влади, відповідний кожному стану обсяг знань. До програми долучено науки, «найнеобхідніші кожному росіянину», а Закон Бо-

¹ Малиновский Н. П. Очерк по истории реформы средней школы (1804–1910 г.) // Русская школа. 1910. Т. 3 (кн. 9–12). С. 44–45.

² Материалы для истории и статистики наших гимназий. Санктпетербург. С. 31.

жий був у всіх навчальних закладах на першому плані. Польська мова вилучалася з обов'язкових дисциплін, а власне завдання гімназій зводилося не тільки до «ропоячужвання» населення, але й до того, аби поляків «зробити росіянами».¹

Немирівське училище після двох років перерви було відкрито на правах повітового училища, у 1836 р. перетворено в чотирирічне дворянське училище, і нарешті внаслідок клопотання графа Болеслава Потоцького 16 квітня 1838 р. імператор повелівав: «На місце існуючого в м. Немирів повітового училища для дворян заснувати там гімназію».² Весь попередній штат учителів був звільненим, проте опоячужвання продовжувалося й за російського режиму, а викладали в основному вчителі-семінаристи.³

У 1839 р. при гімназіях виникли реальні класи малювання та креслення. З уведенням обов'язкового вивчення грецької мови в 1843 р. стародавній мові міцно утвердилися в навчальних планах гімназій. Проте в 1852 р. з уведенням нових навчальних планів гімназійних установ кількість годин на грецьку мову зменшили. У 1845 р. також зменшено курс математики, і як наслідок – аналітична та нарисна геометрія повністю вилучені з курсу гімназії. Циркулярами від 17 листопада 1844 р. та від 9 січня 1847 р. вилучено залишки філософських і загальних наук – об'єднання предметів статистики з географією та повне вилучення логіки з навчальних планів гімназій Поділля, пояснене тим, що вивчення логіки в гімназіях не приносило учням ніякої користі і тільки залишає в пам'яті учнів абстрактні положення, які або забуваються, або є приводом для помилкового застосування.⁴ Із припиненням викладання статистики й логіки, уроки вільні, від цих предметів, зокрема в Немирівській гімназії, відведено на додаткові уроки з історії, російської мови та словесності. У 1849 р. в подільських гімназіях було введено законодавство.⁵

19 листопада 1864 р. затверджено новий «Статут гімназій». Відповідно до якого гімназії поділялися на класичні, реальні та прогімназії. Новий гімназійний статут радикально змінив мету і зміст освіти в гімназіях. Реальні та класичні гімназії відрізнялися також різноманіттям курсів. Відтоді гімназії повинні були визначатися, якими їм бути – класичними чи реальними. Зауважимо, що навіть було оголошено конкурс у

---

¹ Колесник В. Польська і російська гімназії в Мурах в першій половині XIX ст. // Вінницькі Мури. Погляд крізь віки : матеріали Міжнар. наук. конф. «Єзуйтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 верес. 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька ; Вінницький обл. краєзн. музей. Вінниця, 2011. С. 184–185.

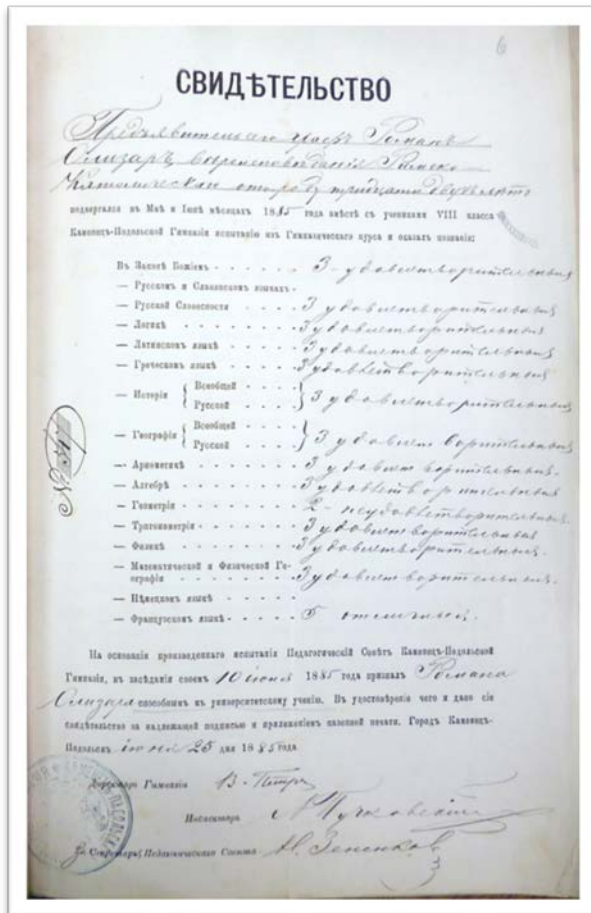
² Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838–1888. Немиров : Тип. С. Я. Брантмана, 1888. С. 13–16.

³ Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. 1892. Т. 37. С. 239.

⁴ Малиновский Н. П. Очерк по истории реформы средней школы (1804–1910 г.) // Русская школа. 1910. Т. 3 (кн. 9–12). С. 45–46.

⁵ Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838–1888. Немиров : Тип. С. Я. Брантмана, 1888. С. 86.

1865–1866 рр. на розробку програм із кожного предмета, навчальних посібників, яких до цього часу майже не було.¹

Свідощтво про закінчення Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії

У 1865 р. для вирішення проблем підготовки технічних кадрів на Поділлі Кам'янець-Подільська і Немирівська гімназії, що на той час були єдиними найбільшими навчальними середніми закладами в губернії, були перетворені на реальні. Зокрема, у 1868 р. при Немирівській гімназії відкрито ремісничий клас, у якому учні вивчали столярну та палітур-

¹ Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 3 : Новая русская педагогика (XIX в.). Москва : Тип. Московского импер. ун-та, 1909. С. 255.

ну справу.¹ Такі перетворення викликали гостру полеміку в суспільстві між прибічниками класичної і реальної освіти. Боротьба закінчилася поверненням цим гімназіям статусу класичних упродовж 1869–1870 рр.²

Урок латинської мови в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії |

У 1871 р. уряд здійснив нову реформу школи, спрямовану на повне відокремлення класичної освіти від реальної. Була введена класична система освіти за німецьким зразком із суворою дисципліною. Навчальний курс розпочинався у 7–8 років з метою полегшити й зробити його можливим для опанування учнями посередніх можливостей, підвищити рівень знань, готувати до університетів більш зрілих слухачів. Відповідно до положень статуту 1871 року в Немирівській гімназії відбулися зміни, а з початком 1875–1876 н. р.³

У Кам'янець-Подільській гімназії зміни також почали відбуватися у 1875–1876 н. р., зокрема 20 серпня 1875 р. був офіційно відкритий 8-ий клас гімназії.⁴ Введення у вищих класах логіки відбулося 13 серпня 1875 р. 12 червня 1890 р. відбулися зміни навчальних планів у чоловічих

¹ Стрибульський С. *Историческая записка о Немировской гимназии 1838–1888*. Немиров : Тип. С. Я. Брантмана, 1888. С. 211.

² Сесак І. В. *З історії Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (1831–1920) // Духовні витоки Поділля. Творці історії краю : матеріали Міжнар. наук.-прак. конф. Хмельницький, 1994. С. 358–359.*

³ *Отчет о состоянии Немировской гимназии за 1888–1889 учебный год*. Немиров : Тип. Р. Б. Шерра, 1889. С. 104.

⁴ ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 915. Арк. 11. (Список учеников гимназии, выбывших до окончания курса, 22. 11. 1908–22. 09. 1910 гг.).

гімназіях: на 10 годин зменшили вивчення стародавніх мов; рекомендовано поєднувати вчителів чистописання та малювання або мати окремих з кожного предмета; доручалося викладання російської й двох стародавніх мов одному вчителю, але російського походження; малювання визнано обов'язковим предметом у підготовчому й трьох нижчих класах гімназії.¹ Особам, які закінчили повний курс чоловічої гімназії, надавалося право на отримання звання вчителя початкового народного училища.² Окрім того, продовжували практику спеціальних іспитів від МНО, згідно з якими учні, які закінчили 8 класів гімназії лише після повного іспиту з головного предмета мали право отримати звання домашнього вчителя.³

Вінницька міська чоловіча гімназія |

У 1907 р. МНО надає право приватним навчальним закладам, наближеним до навчального курсу гімназій, мати назву «чоловічі гімназії».⁴ Таким чином, 29 жовтня 1906 р. відбулося відкриття в м. Жмеринка чоловічої гімназії на кошти статського радника І. Григоровича згідно зі статутом від 30 липня 1871 р., яка 18 вересня 1907 р. перетворилася на чоловічу гімназію, відкриту на кошти місцевого міського управління.⁵ 7 липня 1907 р. в м. Вінниці було відкрито навчальний заклад 1-го розряду

¹ ЦУКУО. 1890. № 7. С. 169–172.

² Малиновский Н. П. Очерк по истории реформы средней школы (1804–1910 г.) // Русская школа. 1910. Т. 3 (кн. 9–12). С. 60.

³ Испытания на звание домашнего, уездного и начального учителя // Русская школа. 1909. № 9. С. 85.

⁴ О частных учебных заведениях с правами для учащихся // Русская школа. 1907. № 7–9. С. 3.

⁵ ЦУКУО. 1907. № 9. С. 444–445.

під назвою «Вінницька міська гімназія» з програмами для класичних гімназій і правом вступу до університету згідно зі статутом 1870 р. Проте установа діяла з правами для учнів, а не тих, хто навчав. Лише з 1909 р. гімназія почала діяти на «повних правах».¹

Вінницька міська гімназія витримала найдовший шлях до свого відродження (зазначимо, що в м. Вінниці існувала чоловіча класична гімназія з 1814 по 1847 рр.).² У 1881 р., після смерті М. Пирогова, Вінницька міська дума неодноразово клопотала перед МНО про відкриття у Вінниці 4-класної чоловічої прогімназії, а згодом і класичної гімназії імені таємного радника М. Пирогова, про що свідчать архівні документи, зокрема листування Вінницької міської думи з МНО. Клопотання щоразу були відхилені МНО із посиланням на «Положення» від 1877 р. про присвоєння навчальним закладам особливих найменувань за умови утримання закладу місцевим коштом. Проте Вінницька міська дума могла асигнувати лише частину суми на утримання гімназії. Зокрема, такі клопотання були надані впродовж 1881–1888 рр.³ І лише, як уже зазначалось вище, в 1907 р. після чергового клопотання було отримано дозвіл на відкриття чоловічої гімназії у м. Вінниці з правами державних гімназій згідно зі статутом 1870 р., тобто її випускникам надавалося право вступу до університету.⁴

20 серпня 1907 р. першим директором Вінницької чоловічої гімназії призначено дійсного статського радника П. Адріанова, який мав класичну освіту після закінчення історико-філологічного відділення інституту в Петербурзі (1876 р.), два роки стажувався в Німеччині, відвідував лекції у Боннському й Берлінському університетах, нетривалий час був викладачем Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька та помічником попечителя КНО.⁵ Директор Жмеринської чоловічої гімназії закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, вчителі здобули освіту в Новоросійському університеті та Київській духовній академії і майже всі мали нагороди за внесок у народну освіту – орден Св. Анни III ступеня, Св. Станіслава III ступеня.⁶ Вінницька та Жмеринська чоловічі гімназії працювали з однією стародавньою мовою викладання – латинською – та двома іноземними – французькою й німецькою, про що свідчать архівні документи.⁷

---

¹ ДАВіО. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 27. (Протоколи засідань городської Думи, 16. 01.–03. 12. 1907 г.).

² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. XIII : Warmbrun – Worowo. Warszawa, 1893. S. 557–558.

³ ДАВіО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 9, 134, 90, 255. (Протоколи городської Думи. Переписка с Министерством просвещения, с Подольским губернатором об открытии учебных заведений в г. Виннице, 17. 06. 1880–27. 02. 1909 г.).

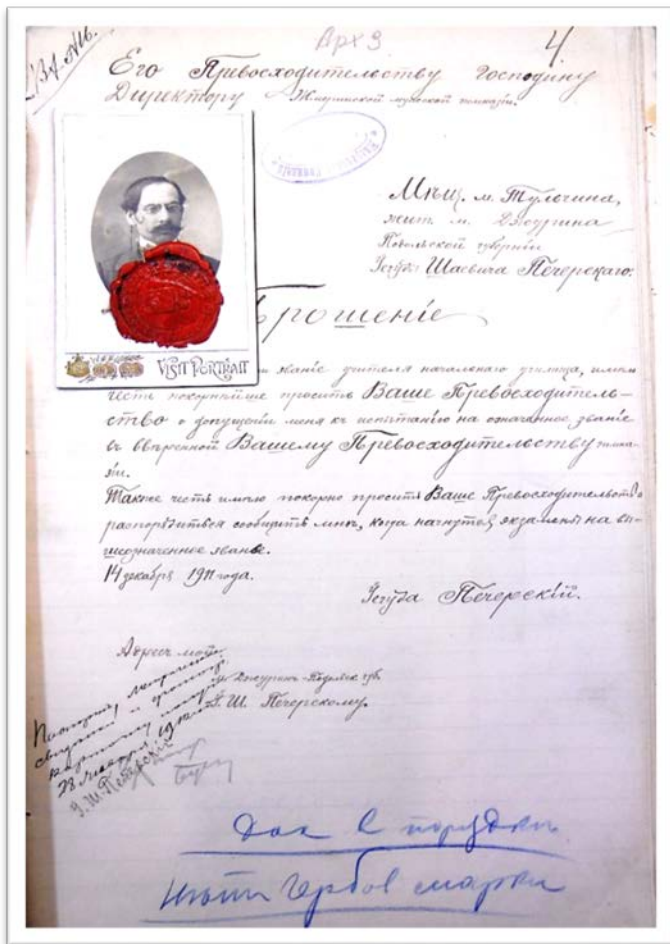
⁴ Там само. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 27. (Протоколи засідань городської Думи, 16. 01.–03. 12. 1907 г.).

⁵ *Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї / упоряд., вступ. ст., прим. В. Колесник*. Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2010. С. 18.

⁶ ДАВіО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 10. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа о наградах для учителей, 03. 02.–12. 12. 1916 г.).

⁷ Там само. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1–8. (Класний журнал учеников 8-го класса за 1910–1911 гг.).

Прохання на ім'я директора Жмеринської чоловічої гімназії про складання іспиту на звання вчителя

Окрім того, від початку існування гімназій викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, алгебра, тригонометрія, геометрія, фізика, науки про природу, географія, історія, космографія і фізична географія, логіка, законодавство, чистописання й малювання.¹

¹Там само. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 10-11. (Сведения для Памятной книжки учебного округа и преписка о годичном акте, об отсылке расписаний уроков, экзаменов, о числе кла-

---

Перша педагогічна рада Вінницької гімназії відбулася 22 серпня 1909 р. за присутності міського голови М. Оводова попечителя гімназії. На педагогічних радах гімназії розглядалися питання про переповненість класів, розрив у стосунках між учителями й учнями, проблеми багатопредметності й перевантаження програми з окремих предметів, вагання щодо значущості предметів курсу, про статус педагога в суспільстві та його матеріальне становище.¹

У ДАВіО зберігається низка архівних справ Жмеринської чоловічої гімназії, які свідчать про те, що МНО намагалося вирішити проблему нестачі вчителів завдяки спеціальним іспитам на звання вчителя початкового училища, зокрема в пункті 8 «Закону про вищі початкові училища» від 25 червня 1912 р. зазначено, що звання вчителя та вчительки отримується практичним і теоретичним іспитами осіб у педагогічних радах середніх навчальних закладів. У справах зібрано документи, що стосуються спеціальних іспитів, а саме: протоколи письмових й усних іспитів, витяги з протоколів, результати пробних уроків, свідоцтва, фотографічні картки, засвідчені поліцією, результати пробних уроків, екзаменаційні роботи, прохання, секретне листування про політичну благонадійність, довідки про політичну благонадійність тощо.²

Впродовж декількох років на території Східного Поділля відкрито Гайсинську (1 вересня 1909 р.) та Балтську (4 червня 1909 р.), Могилів-Подільську (28 серпня 1911 р.), Летичівську (30 жовтня 1913 р.) та Брацлавську (1 вересня 1914 р.) чоловічі гімназії.

Про Гайсинську, Балтську, Могилів-Подільську та Летичівську чоловічі гімназії відомостей обмаль, збереглися лише статистичні дані. За архівними документами відомо, що питання про відкриття Гайсинської гімназії порушувалося в 1907 та 1908 рр.³ Згідно із циркуляром попечителя КНО від 4 червня 1909 р. відкрито чоловічому гімназію в м. Балті.⁴ В «Памятной книге Подольской губернии на 1911 год» зазначено, що загальна кількість учнів Балтської чоловічої гімназії становила 138 осіб та 11 учителів, у Гайсинській чоловічій гімназії навальний процес забезпечували 11 вчителів на 242 учні.⁵ Відповідно до статистичних відомостей «Обзора Подольской губернии за 1912 год» Балтська гімназія нараховувала 187 учнів, Гайсинська – 265 учнів.⁶ На 1914 р. Балтська гімназія мала 6 основних класів і підготовчий, а Гайсинська – 8 основних класів і підго-

---

сов и учащихся в них, а также о начале занятий после каникул и открытии и закрытии параллельных отделений при классах, 07. 01. 1910–24. 01. 1911 гг.).

¹ ДАВіО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5–6. (Протоколы заседаний учительского комитета за 1909 г.). 75 арк.

² ДАВіО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 273. Экзаменационные работы, державных испытания на звание (начальных) учителей народных училищ, 23. 09. 1911–29. 12. 1912 гг., 359 арк.

³ Там само. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 301. (Протоколы заседания Гайсинской городской Думы, 30. 07. 1907–27. 01. 1908 гг.).

⁴ ЦУКУО. 1909. № 7. С. 191.

⁵ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. В. Филимонов. Каменец-Подольск, 1911. С. 3, 22.

⁶ Обзор Подольской губернии за 1912 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1913. [2], VI. С. 128, 130.

товчий та спеціального вчителя гімнастики й гігієни.¹ У 1916–1917 н. р. в Гайсинській міській гімназії кількість учнів становила 312 осіб, із яких 150 українців, 48 – євреїв, поляків – 84 особи, росіян – 30 осіб.² Отже, упродовж 1910–1917 рр. чисельність учнів збільшувалася, причому за національним складом переважали українці.

Гайсинська чоловіча гімназія |

Про діяльність Могилів-Подільської гімназії у ДАВіО збереглося декілька справ. Відомо, що на момент відкриття в 1911 р. перший клас налічував 34 учні.³ У 1913 р. кількість учнів збільшилася до 154 і в 1915 р. навчалася 181 особа. Окрім православних учнів, було 18 римо-католиків, лютеран – 4, іудеїв – 22 особи.⁴

¹ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. С. 30, 46.

² ДАВіО. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 9. (Переписка со школами Гайсинского уезда о наличии учащихся в той или иной школе, их национальный состав и сколько каждый ученик уплачивает в год. Протоколы о выборе членов попечительского совета городских начальных школ. Протоколы заседания школьной комиссии Гайсинской городской Думы, 02. 01.–26. 12. 1919 гг.).

³ ДАВіО. Ф. 74. Оп. 1. Спр. 121. Документы о сверхкомплектном приеме учеников в гимназию (списки, ведомости, справки), 22. 08.–28. 10. 1913 г.

⁴ Там само. Ф. 74. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 2. (Документы о преподавательском составе гимназии на утверждение в звании учителя (списки, сведения, переписка), 22. 01.–30. 12. 1915 г.).

У гімназії викладали латинську мову, з 1914–1915 н. р. запровадили вивчення грецької мови в 5 класі в обсязі 5 уроків на тиждень безкоштовно. Зберігся також щоденник Могилів-Подільської чоловічої гімназії за 1915–1916 рр., де зазначалися позакласні події – проведення літературних ранків-читань, обговорення їх та екскурсії учнів гімназії.¹

У Летицівській чоловічій гімназії вивчали латинську, французьку та німецьку мови. Станом на 1914 р. у ній було 4 класи й підготовчий із загальною кількістю 112 учнів.² Архівний документ «Книга протоколів засідань педагогічної ради гімназії за 1918–1924 рр.» свідчить про існування закладу у цей період як восьмикласного.³

1 вересня 1914 р. на основі «Статуту гімназій і прогімназій» від 30 липня 1871 р. та «Статуту про штати гімназій» від 10 травня 1912 р. на місцеві кошти відкрито класичну чоловічу гімназію в м. Брацлаві з усіма встановленими правами і перевагами як для учнів, так і для викладачів.⁴ Варто звернути увагу на секретні приписи та секретні матеріали за 1914–1916 рр. Брацлавської чоловічої гімназії, зокрема відомості про склад посадових осіб, про постановку навчальної частини та окремих викладачів. У секретних матеріалах називалися прізвища викладачів, їхнє право на викладання, методи викладання. Описувалися зовнішні прийоми викладання – уміння вчителя викладання проводити дидактичним методом, чітко і зрозуміло або боязко, швидко і тому незрозуміло. Перераховувалися також зовнішні обов'язки викладачів гімназії: як ставився до посадових обов'язків викладача й класного наставника. Розглядався спосіб опитування учнів, метод виправлення робіт і справедливість оцінювання. Зокрема, у приписі йшлося про те, що під час опитування часто сам учитель відповідав на питання, допомагаючи учням, або залучав до відповіді всіх учнів класу. Також зауважувалося про ставлення вчителів гімназії до керівництва, відповідності своєму призначенню зі спеціальної підготовки, їхні моральні якості. Секретні приписи містили також відомості про кандидатів на посаду вчителя, які складали спеціальні іспити, про їхнє моральне й політичне становище.⁵

У Брацлавській чоловічій гімназії майже всі учні займалися не обов'язковими предметами для вивчення – музикою, співами та гімнастикою (військовим строем). Співи проводилися двічі на тиждень, існував хор із 35 осіб та оркестр гравців на балалайках в із 12 осіб, гімнастика проводилася спеціальним учителем, який закінчив курси гімнастики при управлінні КНО.⁶ Великого значення в гімназії надавали малюван-

---

¹ Там само. Ф. 74. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 2, 104. (Дневник гимназии, 20. 08. 1915–21. 05. 1916 гг.).

² Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. С. 123.

³ ДАВіО. Ф. 55. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2. (Книга протоколів засідань педагогічної ради гімназії, 01. 11. 1918–02. 10. 1924 рр.).

⁴ ЦУКУО. 1914. № 4. С. 296.

⁵ ДАВіО. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 55. (Циркулярні пошестителя Киевского учебного округа, отчет о состоянии учебного заведения, 04. 01.–15. 10. 1915 г.).

⁶ ДАВіО. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1. (Отчет о состоянии учебного заведения за 1915 г., 01. 01. 1915–24. 07. 1920 гг.).

ню; також варто відзначити програму з вивчення історії Давнього Сходу.¹

2.2. Тернопільська державна чоловіча гімназія

Австрійській імперії, до складу якої входило Західне Поділля, чоловічі середні навчальні заклади створювалися відповідно до «Статуту» 1805 р., що діяв до 1849 року. У м. Тернополі 20 листопада 1820 р. єзуїти за дорученням австрійського уряду відкрили латинську шестикласну класну гімназію.² Учительський колектив гімназії складали переважно колишні професори Полоцької академії. Історична доля гімназії була складною. У 1820 р. цар Олександр I заборонив єзуїтський орден у Росії і 358 ченців вимушені були залишити російську територію. За протекцією намісника Галичини Гаувера їх впустили до Австрії, хоча Віденський уряд чинив опір. Листом від 20 серпня 1820 р. король Франц призначив для 50 єзуїтів річну пенсію в розмірі 300 римських злотих й асигнував на перші потреби влаштування 4000 золотих щорічно за умови, що вони відкриють у м. Тернополі шість класів гімназії і два роки філософії. На цих умовах єзуїти, прибувши до м. Тернополя, відкрили гімназію. Перебуваючи в м. Тернополі, під час візиту до гімназії король Франц особисто переконався в успішному навчальному процесі. Упродовж 1823–1826 рр. збудоване нове приміщення для гімназії.³

На початку існування гімназії в першому класі нараховувалося 28 учнів, 7 учнів – у другому, а наприкінці 1820–1821 рр. в першому класі кількість учнів збільшилася до 68 і до 19 – у другому, упродовж 1821–1822 н. р. загальна кількість учнів усіх класів – 257 осіб.⁴ У 1822 р. при гімназії відкрили також шляхетний інтернат для 40 учнів.⁵

Тернопільська гімназія мала п'ять класів: принципія або інфіма, граматики, синтакса, поетика або гуманітас і риторика. Основною мовою викладання стала німецька. Варто відзначити, що кожен кандидат на посаду вчителя Тернопільської гімназії повинен був мати посвідчення, у якому зазначалося, що претендент прослухав курс педагогіки і склав іспит з цього предмета.⁶

---

¹ Там само. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 23. (Учебные программы, протоколы приемных экзаменов, 01. 01.–07. 08. 1915 г.).

² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. XII : Szlurpkiszki – Warłyńka. Warszawa, 1893. S. 187.

³ Остап'юк Богдан. Давній Тернопіль. Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади. Маямі; Торонто : Друк. ОО. Василіян, 1984. С. 42.

⁴ Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Тернопіль; Львів, 1998. С. 18.

⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. XII : Szlurpkiszki – Warłyńka. Warszawa, 1893. S. 187.

⁶ Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Тернопіль; Львів, 1998. С. 15–16.

Тернопільська державна чоловіча гімназія |

У першому класі Тернопільської гімназії вивчали релігію, латинську мову, географію та арифметику, у другому до цих предметів додавалася історія, а в третьому й четвертому – грецька мова. У «гуманіорах» (5-х та 6-х класах) замість арифметики вивчали алгебру, а також загальну стилістику та проводили стилістичні вправи латинською мовою, з якої у свідоцтві оцінок не виставляли. Щотижневе навантаження становило 18 годин. Головними предметами вважалися релігія та латинська мова. У переліку гімназійних предметів на початку існування не було польської й української мови, а також наук про природу й геометрії. Програмою навчання передбачено дві години релігії щотижня, для шостих класів гімназії були три окремі німецькомовні підручники, видані в м. Відні. Згодом перший підручник у 1845 р. замінено катехизмом, який написав Рінн, священник і вчитель Тернопільської гімназії.¹

Із 30 серпня 1824 р. при гімназії існували окремо дворічні філософські курси, загальна кількість учнів на яких становила 70 осіб. Обов'язковими предметами вивчення на курсах були: релігія, філософія, математика, фізика, латинська мова, історія, науки про природу та оглядово сільське господарство. На філософських курсах учні вивчали також догматику й етику. Згодом на філософських курсах окрім тих, хто закінчив місцеву гімназію були також учні з міст Бучача, Бережан, Станіслава. Кількість учнів гімназії щороку зростала. Згідно зі статистичними даними у 1826 р. навчалось 423 особи, тому в 1827 р. було введено плату

---

¹ Там само. С. 15.

за навчання для того, аби зупинити збільшення кількості «убогої» молоді.¹

Поступово відбувалися зміни в навчальному процесі гімназії, зокрема в 1834 р. тут розпочали вивчення польської мови в позакласний час двічі на тиждень.² З 1836 р. латинська мова стала обов'язковим предметом, а в 1844–1845 рр. як обов'язковий предмет введено каліграфію.³

У жовтні 1849 р. Тернопільську гімназію було реорганізовано у восьмикласну з німецькою мовою викладання, але вже під управлінням світських учителів, сьомий та восьмий клас гімназії створили із двох філософських курсів. Навчальна діяльність чоловічої гімназії м. Тернополя була регламентована міністерськими розпорядженнями, планами, програмами та апробованими підручниками Австрійської імперії. Аналіз навчальних планів Тернопільської гімназії класичного типу засвідчив, що обов'язковими предметами в ній були: латинська, німецька, українська, польська (умовно обов'язкова) мови для всіх класів і грецька – від третього класу, а також релігія, історія і географія, математика, науки про природу (до 6 класу включно), фізика й хімія – від третього класу. У сьомому й восьмому класах учні вивчали філософську пропедевтику.⁴ Зусиллями Львівського греко-католицького митрополита Михайла Левицького 31 липня 1851 р. з'явився цісарський вердикт, на підставі якого в Тернопільській гімназії було введено викладання релігії українською мовою.⁵

Тернопільська гімназія з класичними мовами (латинською і грецькою) як головними предметами і з німецькою мовою навчання з кожним роком ставала чисельнішою, бо до неї на навчання відряджали своїх дітей не лише польські поміщики (дідичі) з усього Поділля, але й урядовці різних державних і приватних установ, купці (переважно євреї), тернопільські міщани, українські священики й найзаможніші селяни. В 1856 р. езуїтам вдалося отримати дозвіл міністра культів на відкриття приватної шестикласної гімназії і шляхетського конвікту (гуртожиток для гімназистів). Охочі вступити до 7-го класу (світського) склали вступний іспит. Окрім шкільних предметів, що викладали в гімназії, у конвікті додатково навчали іноземним мовам, музиці, співу, малюванню, фехтуванню та іншим предметам, які були потрібні для шляхти.⁶

---

¹ Там само. С. 19.

² Остап'юк Богдан. Давній Тернопіль. Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади. Маямі; Торонто: Друк. ОО. Василян, 1984. С. 42.

³ Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Тернопіль; Львів, 1998. С. 17.

⁴ Jahres-Bericht des kaiserl. königl. Ober-Gymnasiums in Tarnopol fur das Schuljahr 1862. Lemberg, 1862. S. 23.

⁵ Малиновский Л. Очерк устройства австрийских гимназий // ЖМНП. 1872. Ч. CLXIII. С. 26.

⁶ Остап'юк Богдан. Давній Тернопіль. Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади. Маямі; Торонто: Друк. ОО. Василян, 1984. С. 43.

У 1867 р. Тернопільській гімназії німецьку основну мову викладання змінила польська мова. Із необов'язкових предметів вивчалися французька мова, краєзнавча історія, каліграфія, гімнастика, співи та малювання.¹

7 жовтня 1898 р. запроваджено перші паралельні українські класи в польській гімназії в Тернополі. КШР повідомила дирекцію польської гімназії, що МВіО рескриптом від 5 жовтня 1898 р. дозволило відкрити перший клас з українською мовою навчання, який відкрили 15 жовтня 1898 р. 12 січня 1899 р. з'явилося найвище розпорядження про заснування в м. Тернополі української гімназії Франца Йосифа I, на підставі якого 20 лютого 1899 р. видано відповідний міністерський рескрипт, нова гімназія розпочала освітню діяльність у 1899–1900 н. р. і, з кожним наступним роком на один клас аж до повного числа класів.² Аналіз звітів дирекції Тернопільської гімназії дозволяє стверджувати, що де-факто передумано через брак приміщень, перша Тернопільська державна українська гімназія існувала до 1905 р. як паралельний відділ польської гімназії.³

Історію створення першої української гімназії описав Б. Остап'юк у книзі «Давній Тернопіль»: «У вересні 1889 р. було скликано Парламент у м. Відні з приводу якоїсь важливої справи та мало відбутися голосування, від якого залежало подальше існування Кабінету міністрів чи навіть доля самого Парламенту. Для більшості бракувало всього три голоси і прем'єр-міністр закликав до себе посла О. Барвінського, який репрезентував трьох українських послів, не прийнятих до українського парламентарного клубу тому, що були обрані голосами без узгодження з українським політичним проводом краю. О. Барвінський як реальний політик згодився дати прем'єрові три голоси, але за ціну негайного заснування української гімназії в Тернополі. Щоб обійти галицький шкільний закон, було придумано «неабияку штуку»: з цісарської канцелярії пішов наказ до тернопільського староства, щоб наступного дня відкрити перший клас української гімназії. Поляки мовчки прийняли цісареву волю. Тернопільський староста Д. Завадський негайно передав наказ цісарської канцелярії директорові польської гімназії М. Мацішевському».⁴

Слід зауважити, що в перші роки ХХ ст. паралельні українські класи налічували 237 учнів: 129 із них вивчали польську мову, 15 – французьку мову, історію рідного краю – 46 учнів, гімнастикою займалися 112 учнів, співами – 43 особи, малюванням – 35, каліграфією – 75 учнів.⁵

Гімназія мала 2 бібліотеки – вчительську та учнівську. У фонді вчительської бібліотеки були фахові книги та журнали: «Записки науко-

---

¹ *Sprawozdanie C. K. Gimnazjum Tarnopolskiego za rok szkolny 1883. Lwów, 1883. S. 65.*

² *Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Тернопіль; Львів, 1998. С. 159.*

³ *Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1904. Tarnopol, 1904. S. 71, 103.*

⁴ *Остап'юк Богдан. Давній Тернопіль. Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади. Маямі; Торонто: Друк. ОО. Василян, 1984. С. 47.*

⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1901. Tarnopol, 1901. S.81.*

вого товариства ім. Шевченка», «Вісник «Наукового Дому», «Літературно-науковий вісник», «Учитель», «Наша школа», «Киевская старина». Учнівська бібліотека розпочала свою роботу в 1901–1902 рр. з ініціативи вчителя П. Рипнійського. Українською учнівською бібліотекою в 1904 р. послуговувалося 382 учні, які прочитали впродовж року 2966 книг; польською учнівською бібліотекою – 298 учнів, які прочитали 1192 книг, німецькою – 129 учнів, які прочитали 187 книг.¹ За перші 4 роки існування учнівської бібліотеки кошти на книги надавала філія «Руського товариства педагогічного», а в 1905–1906 рр. цю функцію на себе перебрало шкільне товариство «Шкільна поміч імені Св. о. Миколая». Кількість книг із кожним роком збільшувалася, окрему частину становила збірка нот, а вчительська бібліотека станом на 1913–1914 н. р. налічувала 1124 томи. У гімназії обладнано спеціальні кабінети: у 1905 р. кабінет моделей та зразків для малювання налічував 59 одиниць інвентарю; на обладнання фізичного кабінету було виділено коштів у сумі 6.000 крон; кабінет наук про природу налічував 133 одиниць інвентарю.² У 1913–1914 рр. кабінет географії та історії укомплектовано атласами, картинами; природничий кабінет – ботанічними та зоологічними таблицями, мікроскопом, наочним матеріалом; фізичний кабінет загалом налічував 302 предмети.³

У 1902 р. перший клас поділили на три відділи, а 2-ий, 3-ій та 4-ий – на два. Варто відзначити, що навіть під час заснування закладу проблему з приміщенням вирішили лише частково: під час свого візиту в 1905 р. до гімназії міністр-президент Ернест фон Кербер і галицький намісник Анджей Потоцький визнали її приміщення, як і приміщення польської гімназії, непридатними для навчального процесу.⁴ У 1907–1908 рр. кількість паралельних класів збільшилася до 8-ми, і в 1911 р. їх було переведено до новозбудованого приміщення гімназії як самостійного навчального закладу з українською мовою викладання із назвою «Ц. К. Руська Гімназія ім. Франца Йосифа І»⁵.

Особливе значення для допрофесійної підготовки осіб, які в подальшому прагнули здобути педагогічну освіту, в українській гімназії мала наукова робота. 25 жовтня 1909 р. тут створено науковий гурток під керівництвом І. Бриковича, В. Петрикевича, С. Сидоряка, Г. Тимощука та учня І. Яворського. Наступного року до гуртка приєднався вчитель М. Чайківський та учень Й. Сліпий. Гурток передбачав економічну, природничу, філософську та літературно-історичну секції, а у 1913–1914 рр. розпочала діяльність математично-природничу секція.⁶

---

¹ *Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1904.* Tarnopol, 1904. S.90.

² *Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1905.* Tarnopol. S.128.

³ Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Тернопіль ; Львів, 1998. С. 34.

⁴ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації / з нім. переклала Христина Николін. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. С. 238.

⁵ Шляхами Золотого Поділля / Наук. Т-во ім. Т. Шевченка. Філадельфія, 1983. С. 144.

⁶ *Бойцун Любомира. Тернопіль у плінні літ : історико-краєзнавчі замальовки.* Тернопіль : Джура, 2003. С. 191.

Велике значення керівництво закладом приділяло естетичному вихованню учнів. У перші роки існування окремих годин для співу в гімназії не було, тому учні відвідували польську гімназію, де 4 години на тиждень співу викладав учитель І. Рут з учительської семінарії. У 1905–1906 рр. засновано шкільну капелу в кількості 55 учнів, окрім цього 6 учнів грали на басі й віолончелі, 7 – на флейті і кларнеті, а в 1909 р. організовано учнівський хор. Спільно з польськими учнями відзначалися дні пам'яті Т. Шевченка, М. Драгоманова, на яких виступав оркестр.¹

Варто відзначити, що вперше гімнастику як обов'язковий предмет було введено до програми Тернопільської гімназії в 1898–1899 н. р., а з 1903 р. для учнів було організовано ковзанку, тенісний і крокетний корти. У 1910 р. існувало кілька футбольних команд учнів гімназії під назвою «Поділля», а в 1911 р. – спортивний гурток, який складався із 5 відділів. Упродовж 1911–1912 н. р. організовано гурток стрільби. Заняття гімнастикою проводили в гімнастичному товаристві «Сокіл».²

Аналіз літератури свідчить, що за таких сприятливих умов навчання й виховання кількість учнів швидко зростала, і якщо в 1898–1899 н. р. учнів нараховувалося всього 56, то в 1912–1913 н. р. навчався 651 учень. Найбільше було дітей селян, міщан, дітей священників, службовців і вчителів.³

З поміж видатних учнів Тернопільської гімназії за весь період її роботи були: О. Барвінський, один з ініціаторів заснування Наукового товариства імені Т. Шевченка, засновник Християнсько-суспільної партії, секретар, міністр освіти і віросповідань ЗУНР; брат О. Барвінського Володимир став одним із засновників товариства «Просвіта», засновником та першим редактором газети «Діло», що публікувалася у 1880–1939 рр.; професор І. Пуллой – фізик, один із перших перекладачів Біблії українською мовою (спільно з П. Кулішем та Іваном Нечум-Левицьким); професор І. Горбачевський, який тривалий час був ректором Українського вільного університету у Відні та Празі; Й. Сліпий – митрополит, кардинал, патріарх, засновник Українського католицького університету св. Климента та українських факультетів у католицьких університетах міст Лондона, Вашингтона, Чикаго, Філадельфії; професори Є. Олесницький та К. Студинський, М. Чубатий, Лесь Курбас, С. Дністрянський, Д. Січинський та багато інших.⁴

---

¹ Шляхами Золотого Поділля / *Наук. Т-во ім. Шевченка. Філадельфія, 1983. Т. 2. С. 191.*

² Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування / *за ред. С. Яреми. Тернопіль; Львів, 1998. С. 38, 106.*

³ Там само. С. 39.

⁴ *Бойцун Любомира. Тернопіль у плінні літ: історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль: Дзура, 2003. С. 172, 195.*

2.3. Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія

У другій половині XIX – на початку XX ст. значний внесок у підготовку вчителів на Поділлі зробили жіночі середні заклади освіти – гімназії. На відміну від чоловічих гімназій, жіночі починають поступово виникати з 60-х років XIX ст., що сприяло урядовому дозволу жінкам викладати у трьох нижчих класах гімназії. Існували також жіночі прогімназії з 4-річним терміном навчання та правами 4-х класів гімназій.¹ Жіночі гімназії підпорядковувалися двом відомствам: імператриці Марії та МНО. На Поділлі впродовж усього XIX ст. існувала лише одна жіноча гімназія відомства імператриці Марії у м. Кам'янець-Подільському та прогімназія у м. Немирові. Під впливом економічного зростання створення міністерських жіночих гімназій, особливо приватних, на Поділлі розпочинається лише на початку XX ст.

Історія Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії розпочалася зі звернення спілки чиновників, купців і городян м. Кам'янець-Подільського в жовтні 1864 р. до керівника Південно-західного краю з проханням відкрити й разом із тим, виділити кошти на утримання навчального закладу. Аналіз архівних джерел, зокрема журналу Головної ради жіночих навчальних закладів за 4 березня 1866 р., дозволяє зробити акцент на тому факті, що Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор звернувся до Імператора за сприянням у заснуванні в м. Житомирі та м. Кам'янець-Подільському по одній жіночій гімназії відомства імператриці Марії. У зверненні було зазначено, що кожна гімназію слід організувати на 210 учениць із 6 класами, одним підготовчим й одним педагогічним, а в педагогічному класі для організації викладання і практичної підготовки увести до штатного розпису посаду керівника та всі обов'язки з організації навчального процесу покласти на головну наглядачку. Вчителькою у підготовчому класі передбачалося призначити одну із наглядачок без будь-якої додаткової винагороди й на допомогу їй надавати одну з учениць педагогічного класу. Уроки чистописання, малювання, церковного співу, танців, рукоділля передбачалося об'єднувати для деяких класів.² Серед обов'язкових предметів (згідно з параграфом 21 «Статуту жіночих гімназій відомства імператриці Марії») були малювання, педагогіка та співу, до не обов'язкових належали лише навчання французькій і німецькій мовам, танцям. Окрім того, у документах зазначено про відкриття підготовчих курсів для «освітнього цензу» тих дітей, які не можуть бути зараховані до першого класу гімназії. Розглянувши проект генерал-губернатора, Головна рада ухвалила рішення про відкриття означених гімназій на основі статуту таких закладів на 210 учениць в дусі «російської народності», проте навчальний курс був розподілений не на шість класів, а на сім, обмежуючись спочатку відкриттям перших двох нижчих класів із поясненням, що не знайдеться потрібної кількості підготовлених учениць, а звідси – дати назву «Маріїнських».³

---

¹ Пиллер О. В. *Итоги женского образования в России и его задачи*. СПб., 1888. С. 32.

² ДАХМО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 12. Дело об открытии гимназии, 23. 02. 1867–01. 06. 1868 гг. Арк. 2–3.

³ Там само. Арк. 6, 10.

Кам'янець-Подільська Марійська жіноча гімназія |

Таким чином, 5 березня 1867 р. відбулося відкриття Марійської гімназії у м. Кам'янець-Подільському. Церемонія відкриття навчального закладу розпочалась промовою, виголошеною директором Подільської чоловічої гімназії та керівником новоствореної жіночої гімназії П. Коленком.¹

За висновками Головної ради жіночих навчальних закладів заснуванням цих двох гімназій відомства імператриці Марії поклало кінець процесу відкриття виключно російських жіночих навчальних закладів у всіх губернських містах Південно-західного краю.²

У гімназії передбачалося вивчення в усіх класах таких предметів: Закону Божого – 17 год., російської мови та словесності – 25 год., французької мови – 28 год., німецької – 23 год., історії – 11 год., географії – 14 год., природознавства – 18 год., арифметики – 15 год., педагогіки – 4 год., чистописання – 9 год., малювання – 14 год., співу – 14, рукоділля – 13 год.,

---

¹ Троицкий П. Открытие Мариинской гимназии в городе Каменце // ПЕВ. 1867. № 7. С. 253–260.

² Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856 – 1880). СПб., 1901. С. 95.

танців – 5 годин. Таким чином зі 155 годин із наукових предметів – 55 годин відводилося на заняття різними видами мистецтва.¹

Справа Кам'нець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії

В 1874–1875 н. р. зменшилася кількість годин на вивчення іноземних мов, на чистописання відводилося до 6 год.; на рукоділля, танці та співи – усього по 4 год., на малювання – 16 год. Разом із тим, уведено було вивчення фізики, Закону Божого (православного й римокатолицького) та запроваджено вивчення для окремих учениць основ іудейської віри. Із 1876–1877 н. р. іудейська віра не вивчалася, а також зме-

¹ Сесак І. В. Освіта на Поділлі : [в 2-х ч]. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 86.

ншилася кількість годин на малювання – 14 год., зі співів – 2 год., танців – 3 год., нагомість, опанування рукоділля збільшилося до 9 год. Кількість годин на російську мову, педагогіку, історію, географію, словесність залишалася, як і раніше.¹

Педагогіка вивчалася в Кам'янець-Подільській Маріїнській жіночій гімназії у 1867–1871 рр. в перших двох старших класах (класи поділялися на молодші та старші, причому нумерація класів велася навпаки, тобто 1-ий – 7 клас, 2-ий – 6 клас тощо).²

На початку 80-х років XIX ст. навчальні плани Маріїнських жіночих гімназій суворо регламентувалися та знову зазнали незначних змін, що відображалося в зменшенні або збільшенні кількості годин з того чи іншого предмета, із метою наблизити гімназійний курс до інститутського. Відповідно, вивчення педагогіки зменшилося до 2-х годин. На мистецькі предмети кількість годин збільшилася до 44 годин. Але з цього часу в патріархальній царській Росії розпочинається наступ на жіночу школу, зокрема професійну. Міністр освіти І. Делянов неодноразово намагався позбавити жіночі гімназії права присвоювати випускницям звання домашніх учительок, аби не залучати до гімназій тих, кому «властиво було б шукати елементарної освіти».³ Відомі також намагання окремих викладачів гімназій (безрезультатні) запровадити в навчальний процес нові предмети на кшталт основ бухгалтерії.⁴

На підставі аналізу архівних джерел можна стверджувати, що з 1882 р. зменшилася кількість годин педагогіки до 2 і дисципліна викладалася лише в 1-му старшому класі, проте упродовж лише декількох років, згодом вивчення педагогіки повернулося до обсягу 4 год. у перших двох старших класах гімназії.⁵

У Маріїнській Кам'янець-Подільській гімназії кількість учениць із кожним роком збільшувалася. Якщо в 1873 р. було 204 особи, із них 157 – православного віросповідання, 24 – римо-католичок, 23 – іудейського походження, то вже в 1882 р. гімназія налічувала 289 осіб, а в 1890 р. – 395 осіб.⁶ У 1899 р. Маріїнську гімназію закінчило 45 осіб, із них 4 – із золотими медалями, а 5 учениць були нагороджені книгами за успіхи в навчанні, зокрема зібранням творів О. Пушкіна. У 1900 р. повний курс закінчили 36 осіб, із них 5 – зі срібними медалями, 4 були нагороджені

---

¹ Там само. С. 87.

² ДАХМ О. Ф. 65. Спр. 44. Арк. 7. (Программы по педагогике, 1871 г.).

³ Сесак І. В. Освіта на Поділлі : [в 2-х ч]. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 87.

⁴ ДАХМ О. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 2. (Дело о вводе в программу курса бухгалтерии, 16. 03. 1895–24. 01. 1896 г.).

⁵ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 4–6. (Программы по педагогике, 1871 г.).

⁶ Сесак І. В. Освіта на Поділлі : [в 2-х ч]. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 102, 109.

книгами.¹ У 1909 р. гімназія налічувала 405 осіб, а повний курс закінчила 41 учениця.²

На початку ХХ ст. в Кам'янець-Подільській Маріїнській жіночій гімназії були переглянуті та перероблені програми з усіх предметів із метою рівномірного розподілу їх за класами, відповідно до віку учениць. Також із метою оптимізації знань у 4-му класі введено вітчизняну історію та географію. Керівництво гімназії більше уваги стало приділяти використанню наочності у викладанні всіх предметів, а також раціоналізації методик викладання малювання, що було запроваджено в 7-му класі історії мистецтв. Разом із тим, посилену увагу було приділено вивченню іноземних мов, а саме: в перших трьох молодших класах мови вивчали всі вихованки. Окрім того, великого значення надавали домашнім письмовим вправам із російської мови, математики, французької та німецької мов з 1-го по 3-й молодший класи. Варто також відзначити, що навчальні експонати з Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії були представлені на Паризькій конференції для огляду успіхів, досягнутих в усіх галузях людських знань впродовж ХІХ століття.³

Слід звернути увагу на особливості організації освітньої роботи 8-го педагогічного класу при Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії. Історія створення педагогічного 8-го класу при навчальному закладі розпочалася у лютому 1883 р. зі звернення керівниці закладу до Головного управління відомства імператриці Марії, у якому йшлося про необхідність відкриття 8-го педагогічного класу при гімназії з 1884–1885 н. р. у зв'язку з відсутністю жіночих педагогічних семінарій та інститутів на Поділлі, які б могли готувати жінок до вчителювання, і в якому учениці могли б поповнити свої знання з деяких предметів, а також ознайомитися із педагогічними прийомами викладання різних предметів та підготовчого класу у зв'язку зі слабкою загальноосвітньою підготовкою учнів 7-го класу (1-го класу). Окрім того, у цьому зверненні описувалася програма підготовчого та педагогічного класів. Зокрема, в педагогічному класі було запропоновано 1 урок із Закону Божого, 2 уроки з історії російської літератури, 2 – з політичної історії Росії, 4 – із математики, 2 – із нових мов, 1 урок – із логіки, 5 уроків – із педагогіки з практичними уроками, 1 – з історії педагогіки та небов'язкові уроки – 1 з крою та 2 уроки церковного співу, знання яких необхідно було майбутнім учителькам. Окремо зазначено також перелік підручників з педагогіки для педагогічного класу, зокрема серед них «Нарис практичних положень педагогіки, дидактики та методики» П. Рощина, «Педагогічна психологія» П. Каптерева. Звернення також містило прохання до Подільського губернатора про подальше клопотання у справі відкриття педагогічного класу. У січні 1885 р. Подільський губернатор у відповіді до керівництва Маріїнської

---

¹ ДАХМО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 12, 19. (Протоколи педагогических конференций, 19. 08. 1898–21. 01. 1903 гг.).

² Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 353. Арк. 3, 12. (Отчеты гимназии за 1909, 1910, 1911 гг.: именной список личного состава; расписание уроков, 06. 04. 1909–22. 03. 1912.).

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 5, 64, 98. (Протоколы педагогических конференций, 19. 08. 1898–21. 01. 1903 гг.).

жіночої гімназії зауважив, що відкриття 8-го педагогічного класу не входить до загального плану гімназійної освіти через відсутність коштів, так і через неможливість забезпечити ці класи професійним педагогічним персоналом. Що стосується відкриття підготовчого класу, то питання порушувалося неодноразово – у 1884, 1885 і в 1889 роках.¹

По допомогу в розробці навчальних програм у 1884 р. начальниця гімназії звернулася до керівниці Московської приватної гімназії з проханням про можливість переслати навчальні плани, програми предметів, керівництва щодо ведення теоретичних і практичних занять, а також змістового наповнення програми випускних іспитів учениць 8-го педагогічного класу, особливо з педагогіки та методики, порядку організації й проведення практичних занять 8-го класу, бо навчальний план Московської приватної жіночої гімназії був затверджений МНО ще 31 серпня 1874 р., про що свідчать навчальні плани Московської гімназії З. Перепелкиної.²

Варто відзначити, що впродовж 1883–1884 н. р. викладачі Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії розробили авторські програми для 8-го педагогічного класу, зокрема з педагогіки, до програми якої крім основних тем включили теми, запозичені з книги П. Каптерева «Педагогічна психологія» (частина 1, 2-е видання, 1883 р.).³

Проте вперше педагогічний клас на Поділлі, за твердженням І. Сесака, був відкритий у Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії лише в 1906–1907 н. р.,⁴ а от згідно з «Памятної книги Подольской губернии на 1885 год» вже в 1885 р. у Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії⁵ було вісім класів. Тому ми дотримуємося думки, що педагогічний клас у якому починає здійснюватися професійна підготовка майбутніх учительок, створено раніше – у 1885 р.

До початку ХХ ст. будь-яких відомостей про підготовку майбутніх діячів освіти жіночої статі не збереглося, зокрема й матеріалів про 8-ий педагогічний клас Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії. Існують лише окремі відомості про те, що в 1906–1907 н. р. у педагогічному класі навчалось 23 учениці, й в основному фінансувався на кошти, отримувані від навчання. Заняття відбувалися згідно із програмами, затвердженими 19 серпня 1905 р. З усіх учениць педагогічного класу 13 осіб вибрали спеціальність російська мова, 4 – французька, 4 – математика. Шість учениць вибрали по дві спеціальності: російська й французька мови (2 особи), російська мова й математика (2 особи), французька мова й математика (2 особи). У грудні 1907 р. згідно з постановою попечительської ради гімназії до педагогічного класу почали зараховувати випускниць се-

---

¹ ДАХМО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 30, 36, 47. (Дело об открытии приготовительного и педагогического классов, 01. 03. 1884–29. 06. 1889 гг.).

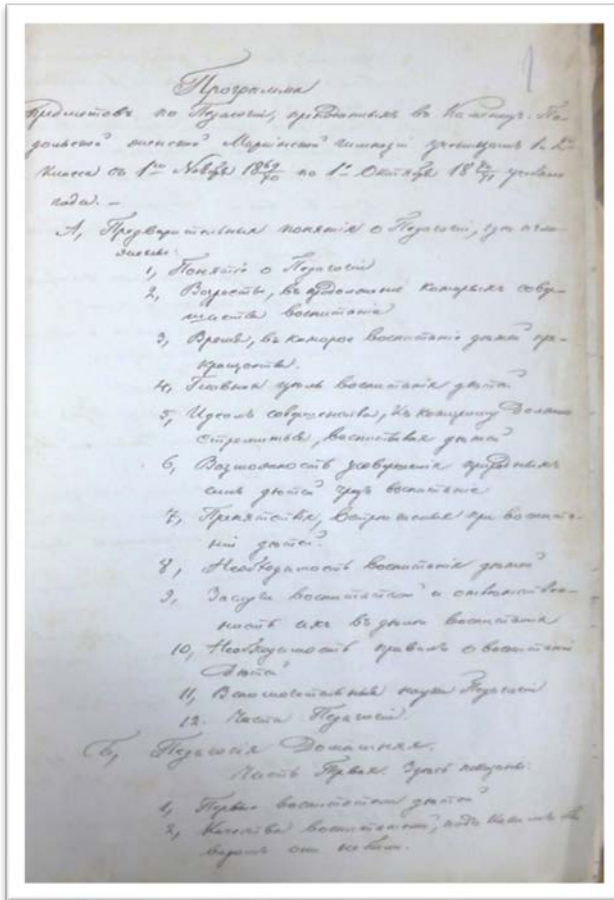
² Там само. Арк. 4–7.

³ Там само. Арк. 28.

⁴ Сесак І. В. Освіта на Поділлі : [в 2-х ч]. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. С. 27.

⁵ Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г.: Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. Каменец-Подольск : Тип. губ. правл., 1885. С. 17.

редніх навчальних закладів інших відомств, але зі знанням однієї іноземної мови і за умови дотримання всіх інших правил зарахування.¹

Програма з педагогіки Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії

Із дитячої літератури вихованки ознайомилися із основними вимогами до дитячої літератури, розглядали роль літературного читання в житті дітей, значення книги у вихованні та розвитку відомих письменників (Г. Лессінга, Жорж Санд, Ж.-Ж. Руссо, О. Пушкіна), вивчали ка-

¹ Сесак І. В. Освіта на Поділлі : [в 2-х ч]. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 27

зки як матеріал для дитячого читання (Г. К. Андерсена, Р. Вагнера), байки й казки народів світу, зокрема польські, норвезькі, датські, українські, російські, і за допомогою викладача ретельно аналізували їх зміст, що в своєю чергою, посилювало вплив на формування педагогічної майстерності майбутніх учительок. Також вихованки вчилися складати каталог книг для дітей.¹

Із педагогіки, дитячої літератури та історії педагогіки в Маріїнській жіночій гімназії використовували такі провідні підручники та посібники: «Нариси православно-християнської моралі. Курс 8-го класу гімназій» А. Покровського; «Коротка історія педагогіки» М. Демкова (3-є видання); «Історія російської педагогіки» В. Роднікова (3-є видання); «Записки з педагогіки» (частина 2, загальна дидактика) І. Скворцова; «Методика початкового навчання рідній мові» К. Єльницького; «Записки з методики навчання арифметики» Г. Вишневецького; «Методика початкового курсу наук про природу» А. Пінкевича, викладача вчительської семінарії та кадетського корпусу; «Дитяча література із зазначенням важливих книг для дитячого читання» В. Роднікова (2-ге видання). Загалом станом на 31 грудня 1913 р. фундаментальна бібліотека з педагогіки, психології та філософії налічувала 174 томи, 206 назв, учнівська – 252 томи, 237 назв.²

Варто зауважити, що в архівних документах не знаходимо відомостей щодо існування 8-го педагогічного класу впродовж 1909–1912 рр., причому педагогіка викладалася лише в 7-му класі гімназії у обсязі 2 год. на тиждень.³

Станом на 1 грудня 1913 р. 7-ий клас налічував 50 осіб, 8-ий педагогічний – 38 осіб. Педагогіка вивчалася в обсязі 4 години на тиждень, історія педагогіки – у 8-му класі 2 год. на тиждень, малювання – 12 год. на тиждень в усіх класах, чистописання – 20 уроків на тиждень в усіх класах, рукоділля – 2 уроки (6-7 класи), хоровий спів – 12 уроків (1-7 класи), гімнастика й танці (1-7 класи) – 24 уроки.⁴

У 1913 р. в гімназії створено два старших відділення – словесне й педагогічне, про що дізнаємося з випускних відомостей. На словесному відділенні вивчали педагогіку й дидактику, законодавство, анатомію та фізіологію, російську мову у зв'язку з церковнослов'янською, історію російської літератури, історію всесвітньої літератури, французьку, німецьку мови (за вибором), методику початкового навчання російської мови. На педагогічному відділенні вивчали також Закон Божий, повторення арифметики й методики арифметики, методику природознавства, дитячу літературу, малювання та методику графічних мистецтв. Серед учнів педагогічного відділення були вихованки Тульчинського єпархіа-

---

¹ ДАХМО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 373. Арк. 2–6. (Учебные программы, 18. 03. 1908–10. 12. 1908 гг.).

² Там само. Ф. 65. Оп. Спр. 433. Арк. 29–30. (Ведомость об успеваемости учениц 8-го класса за 1912–1913 гг.).

³ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 21, 32. (Удостоверения и аттестаты служащих гимназии, 02. 05. 1908–10. 11. 1918 гг.).

⁴ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 29–30. (Ведомость об успеваемости учениц 8-го класса за 1912–1913 гг.).

льного жіночого училища, Балтської жіночої гімназії тощо. Деякі учениці навчалися на двох відділеннях одночасно, причому вивчали всі предмети та іноземні мови.¹

2.4. Міністерські жіночі гімназійні заклади освіти

Лише на початку ХХ ст. на Поділлі починають з'являтися нові міністерські жіночі гімназії згідно з «Положеннями...» 1869 та 1870 рр., а саме: Вінницька (1 липня 1900 р.), Немирівська (24 серпня 1902 р.), Могилів-Подільська (1907 р.), Балтська (31 жовтня 1909 р.), Вінницька 2-га міська (1911 р.), Барська (1911 р.).

Така кількість жіночих гімназій не задовольняла потреб населення Поділля, тому половину цих закладів на початку ХХ ст. відкривали представники громадськості. До приватних гімназій належали: Проскурівська Н. Хар'юзової (Юганової) (16 серпня 1904 р.), Кам'янець-Подільська С. Славутинської (червень 1905 р.), Барська Л. Ващенко-Захарченко (вересень 1905 р.), Вінницька І. Драганової (березень 1906 р.), Жмеринська Г. Лукашевич (травень 1909 р.), Тульчинська О. Звиногородської (5 вересня 1912 р.), Гайсинська О. Курчинської (1913 р.) та Брацлавська (1917 р.). Зазвичай приватні гімназії проходили складний шлях відкриття, перетворюючись з училищ I або II розрядів у прогімназії і лише потім – у гімназії. Незважаючи на це, відкриття приватних жіночих гімназій і прогімназій згідно з положенням від 24 травня 1870 р. залежало виключно від влади попечителя округу. Згідно із законом 1893 р. МНО надало право приватним училищам 1-го розряду, наблизеним за навчальним курсом до гімназій, називати приватними гімназіями, а згідно зі статутом 1901 р. МНО дозволило відкривати приватні жіночі середні навчальні заклади. Із 28 січня 1906 р. вони могли користуватися всіма правами міністерських гімназій за умови, що випускні іспити будуть складатися в присутності депутата від навчального округу та після навчання впродовж не менше 3-х років.²

Відкриття на початку ХХ ст. першої на Поділлі Вінницької міністерської жіночої гімназії відбулося 1 липня 1900 р. згідно з положенням від 29 травня 1869 р. як наслідок звернення громадян ще в 1899 р. щодо відкриття в місті державного навчального закладу. Гімназія існувала на власні кошти та кошти міського управління, опікуном гімназії обрано графиню К. Гейден. Станом на 1 січня 1901 р. гімназія мала 4 класи з підготовчим, у яких навчалися 182 учениці, а з 1-го липня 1902 р. відкрито 6-

---

¹ ДАХМО. Ф. 65. Оп. 2. Спр. спр. 23. Арк. 1–11. (Отчеты о работе гимназии за 1913, 1914 гг., списки учениц, ведомости о доходах и расходах, 09. 12. 1868–29. 04. 1915 гг.).

² ДАВіО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. спр. 20. Арк. 250. (Циркуляры Министерства просвещения, попечителя Киевского учебного округа и Министерства народного просвещения УНР по вопросам: преподавания отдельных предметов, о программах, организации досуга ученикам, преподавания рисования, пения и музыки, введении украинизации школ, о сборе средств на построение в Москве памятника Кутузову и по другим педагогическим вопросам, 11. 11. 1906–15. 01. 1919 гг.).

ий клас. Із вересня 1901 р. гімназія переїхала до спеціально побудованого для неї приміщення.¹

Вінницька міністерська жіноча гімназія |

У гімназії вивчали Закон Божий, російську мову, математику, історію, географію, науки про природу, фізику, чистописання, рукоділля, малювання, німецьку та французьку мови. Із 1902 р. розпочалося викладання фортепіанної музики.² Окрім того, викладався Закон Божий римокатолицького віросповідання з огляду на те, що багато дівчат направляли до Варшавських пансіонів.³

Значно пізніше, у березні 1912 р., до освітнього процесу введено як експеримент курс домоводства (близько 2-х уроків на тиждень). Курс мав суто практичний характер, складався з кулінарного мистецтва, догляду за білизною та платтями, догляду за приміщенням тощо. У 1916-1917 н. р. ввели латинську мову в обсязі 5 уроків на тиждень.⁴

У 1903 р. започатковано 7-ий клас, а вивчення педагогіки запроваджувалося з другого семестру в обсязі 22 год., тобто всього – 2 год. на тиждень як обов'язковий предмет. Кількість вихованок гімназії була різ-

¹ ДАВіО. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 46. (Протоколи засідань городской Думы, 23. 01.–10. 12. 1901 г.).

² Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 4. (Отет о состояннии гимназии за 1902 г.).

³ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 28. (Протокол заседания педагогического совета, ведомость распределения уроков, требовательная ведомость на выдачу зарплаты преподавателям гимназии, 10. 07. 1900–1910 гг.).

⁴ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 94. (Протоколы заседания педагогического совета за 1915–1916 гг.).

ною в різні роки зокрема, на 1 січня 1905 р. гімназія налічувала 357 учениць.¹ У 1906 р. кількість учениць була 229 осіб, причому учениць 7-го класу, які вивчали педагогіку, було лише 24 особи. Французьку мову як необов'язковий предмет вивчали 253 вихованки, німецьку – 164, малювання – 218 осіб із загальної кількості.² У 1907 р. із 356 учениць 47 вивчали педагогіку у 7-му класі, необов'язкові предмети: танці – 86 учениць, гігієну вивчали 35 учениць.³

Початковий клас Вінницької міністерської гімназії, 1916 р. |

Станом на 1908 р. кількість учениць Вінницької міністерської гімназії сягала 318 осіб, зокрема із 34 випускниць 7-го класу троє закінчили курс із золотою медаллю, троє зі срібною, отримали звання вчительки зі знаннями всіх предметів 3 особи, 2 особи – звання домашньої вчительки зі знанням всіх предметів, окрім німецької мови, 6 осіб – звання домашньої вчительки історії, 3 особи отримали звання домашньої вчительки історії та географії, 1 – російської, німецької мов та історії, 3 – математики, історії та географії, без права на отримання звання домашньої вчительки закінчило курс 7-го класу 10 учениць.⁴

---

¹ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 5. (Отчет о состоянии гимназии за 1905 г.).

² Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 38, 42. (Отчет о состоянии гимназии за 1906 г.).

³ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 2. (Отчет о состоянии гимназии за 1907 г.).

⁴ ДАВіО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 25. (Отчет о состоянии гимназии, 1908–30. 04.

Керівництво гімназії досить активно впроваджувало у навчальний процес уроки-екскурсії, серед яких варто виокремити: екскурсію учнів 8-го класу на електричну станцію, для учнів 7-о та 8-го класів до с. Вишня на могилу М. Пирогова; відвідування учнями 7-го класу лікувального закладу для душевнохворих із метою ознайомлення з організацією ферми та роботою водяного млину та з улаштування громовідводу, до с. Сабарів для ознайомлення з водоспадом, вивітрюванням гірських порід, із «Городищем» на місці колишньої фортеці. Також учениці відвідували фабрику із виготовлення взуття, виготовлення макаронів, маслобійний завод. Для учнів 5-го, 3-го та 2-го класів організовано зоологічну та ботанічну екскурсії до лісу графа З. Грохольського. Із метою застосування на практиці знань із французької мови під час опису природи для учнів 4-го класу організовано ботанічну екскурсію на лівий берег Південного Бугу.¹ Окрім екскурсій, виховного значення керівництво гімназії надавало значної уваги проведенню літературних ранків і вечорів.²

Вперше питання про відкриття 8-го педагогічного класу при Вінницькій міністерській гімназії порушено на засідання Вінницької міської думи 1 травня 1908 р., де розглядався проект відкриття педагогічного класу при гімназії.³ 5 березня 1909 р. на засіданні педагогічної ради Вінницької гімназії (Протокол № 13) розглянуто доповідь начальниці училища про організацію навчального плану 8-го класу гімназії та подання його на затвердження попечителю КНО.⁴ Уже 2-го жовтня 1909 р. (Протокол № 8) на засіданні педагогічної ради гімназії заслухано пропозицію попечителя КНО про детальну розробку проекту заснування при Вінницькій гімназії 8-го педагогічного класу й початкової школи при ній. Розглянувши проект, педагогічна рада внесла відповідні доповнення, а саме: необхідність теоретичного курсу педагогічної практики учениць з початкового навчання як супроводу.⁵ З огляду на відсутність постійної школи рада запропонувала організувати тимчасову школу при гімназії із 10 дівчаток, які будуть збиратися в два терміни – з 15 жовтня по 15 грудня і з 15 січня по 15 березня. Окрім того, педагогічна рада розглянула й навчальний план 8-го педагогічного класу, зокрема викладання методики російської мови повинно відповідати міністерській програмі.⁶

1909 гг.).

¹ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 83–84. (Протоколи засідання педагогічного совета за 1915–1916 гг.).

² Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 13. (Отет о состоянии гимназии за 1902 г.).

³ Там само. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 75. (Протоколы заседаний городской Думы, 18. 01.–02. 12. 1908 г.).

⁴ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 46. (Протоколы заседання педагогічного совета, 15. 08. 1907–09. 06. 1908 гг.).

⁵ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 24 зб. (Протоколы заседання педагогічного совета, 07. 08. 1909–03. 07. 1910 гг.).

⁶ Там само. Арк. 26.

Відкриття другого після Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії педагогічного класу на Поділлі, у Вінницькій міністерській жіночій гімназії відбулося 1 вересня 1910 року.¹

Кам'янець-Подільська Слывутинська жіноча гімназія |

Слід зазначити, що до 8-го педагогічного класу зараховувалися дівчата після успішного закінчення 7-ми класів гімназії, окрім того з 1899 р. випускницям єпархіальних училищ духовного відомства було дозволено вступати до 8-го педагогічного класу лише після складання додаткового іспиту, бо вважалося, що курс єпархіального училища нижчий за курс гімназій. Закінчення 8-го педагогічного класу надавало деякі привілеї його випускницям, а саме: після успішного закінчення дозволялося вступати на вищі жіночі курси (постанова від 1881 р.).² Із 1884 р. ученицям 8-го педагогічного класу надавалося право вибирати по два предмети для спеціального вивчення, з яких вони могли отримати звання домашньої вчительки або наставниці.³ А в 1911 р. випускниці 8-го педагогічного класу мали право на отримання звання вчительки чистописання.⁴ Окрім того, ставилося більше вимог до випускниць 8-го класу, зокрема охочі

---

¹ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 23. (Переписка с Министерством народного просвещения о посылке учителей в заграничную командировку, прошения учителей о предоставлении им должности в гимназии, 12. 01. 1912–24. 12. 1915 гг.).

² О предоставлении прав поступления на высшие женские курсы [...] // ЦУКУО. 1882. № 7. С. 201.

³ По вопросу о дозволении ученицам VIII дополнительного класса избирать для специального изучения по два предмета // ЦУКУО. 1885. № 1. С. 12.

⁴ По вопросу о выдаче свидетельств на звание учительницы чистописания [...] // ЦУКУО. 1911. № 4. С. 121.

отримати звання домашньої наставниці або вчительки з предмета математики повинні були вивчати цей предмет в обсязі курсу чоловічих гімназій.¹ Станом на 1917 р. у Вінницькій міністерській гімназії існувало два 8-х класи в кількості 21 та 30 учениць відповідно.²

3 липня 1916 р. відбулися зміни деяких положень про жіночі гімназії, зокрема учениці, які закінчили 7 класів гімназії, не мали права отримати звання домашньої вчительки.³

Наступними на Поділлі початку ХХ ст. відкрито: міністерську Немирівську жіночу гімназію (24 серпня 1902 р.) шляхом перетворення з чотирикласної Немирівської жіночої прогімназії, заснованої 6 грудня 1869 р. згідно з «Положенням» від 26 травня 1869 р.,⁴ приватні жіночі гімназії в 1905 р. – Проскурівської Н. Хар'юзової (Юганової), Кам'янець-Подільської С. Славутинської та Барської Л. Ващенко-Захарченко.⁵ Варто зазначити, що в 1892 та 1896 рр. під час розгляду питання про необхідність відкриття у м. Вінниця жіночого середнього закладу були спроби перенести Немирівську (на той час жіночу прогімназію) до м. Вінниці, проте цього зробити не вдалося.⁶

Станом на 1 жовтня 1902 р. Немирівська жіноча гімназія налічувала 275 учениць, а на 1906 р. – 383 учениці. Попечительницею закладу було обрано княгиню М. Щербатову.⁷ У 1908 р. у Проскурівській гімназії Н. Хар'юзової (Юганової) навчалось 216 учениць, у Барській Л. Ващенко-Захарченко – 149 учениць.⁸ Із 1912 р. у Проскурівській гімназії навчалось вже 245 учениць.⁹

Історія Кам'янець-Подільської Славутинської жіночої гімназії розпочалась 1 вересня 1901 р., коли С. Славутинська відкрила перший приватний шестикласний заклад II розряду. Лише після прийняття 26 квітня 1902 р. постанови попечительської ради попечитель дозволив відкрити училище I розряду, надавши статус жіночої гімназії, проте вихованкам не було надано прав, які мали учениці державних гімназій. Лише 3 лютого 1903 р. приватний навчальний заклад перетворено на чотирикласну

---

¹ О том, что ученицы 8 дополнительного класса женских гимназий желающие получить звание домашней наставницы или учительницы [...]// ЦУКУО. 1888. № 6. С. 140.

² ДАВіО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 10. (Отчет о состоянии гимназии, 1917–20. 03. 1918 гг.).

³ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 2. (Отчетные ведомости израсходованных средств, 14. 05.–13. 10. 1919 г.).

⁴ Обзор Подольской губернии за 1902 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1903. С. 162, 167.

⁵ Сесак І. В. Освіта на Поділлі : [в 2-х ч]. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. С. 20.

⁶ ДАВіО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 24. (Циркулярні та розпорядження Подольського губернатора об утворенні пенсії слепим, об посиленні санітарного нагляду, ремонту під'їзних залізничних шляхів, 03. 01. 1895–03. 06. 1897 гг.).

⁷ Обзор Подольской губернии за 1906 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1907. С. 9.

⁸ Обзор Подольской губернии за 1908 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1909. С. 125.

⁹ Список учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения (кроме начальных) по городам и селениям. СПб., 1912. С. 104.

**Вінницька приватна жіноча
гімназія І. Драганової**

прогімназію¹ і нарешті – 31 травня 1905 р. прогімназію перетворено в 7-ми класну гімназію.² Станом на 1908 р. гімназія нараховувала 302 учениці.³

Гімназія

С. Славутинської була єдиною жіночою гімназією на Поділлі, де вивчали англійську мову з 4-го класу згідно з проектами статуту за 1901, 1910 рр. жіночих гімназій та прогімназій, які мали на меті не тільки освіту але й виховання.⁴

За твердженням Є. Мельника педагогічний клас при гімназії відкрився лише за часів Центральної Ради.⁵ Проте згідно з «Пам'ятної книги Киевского учебного округа на 1913–1914 гт.» і «Пам'ятної книги Киевского учебного округа на 1914–1915 гт.» гімназія мала 7 класів, підготовчий та 8-ий додатковий.⁶

¹ Пам'ятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. С. 273.

² О преобразовании частной женской четырёхклассной прогимназии, содержимой в г. Каменец-Подольском С. А. Славутинской в полную гимназию // ЦУКУО. 1905. № 5–6. С. 189.

³ Обзор Подольской губернии за 1908 год / Подол. Губ. Стат. ком. Каменец-Подольский, 1909. С. 125.

⁴ Малиновский Н. П. Очерк по истории реформы средней школы (1804–1910 г.) // Русская школа. 1910. Т. 3 (кн. 9–12). С. 58.

⁵ Мельник Е. М. Кам'янець-Подільська жіноча гімназія С. О. Славутинської (1901–1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2002. Т. 3. С. 129.

⁶ Пам'ятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. С. 272.

У 1906 р. відкрилася ще одна приватна жіноча гімназія – Вінницька І. Драганової шляхом перетворення з приватного училища І розряду (1903 р.).¹ Збереглися відомості та свідоцтва учениць 7-го класу з усіх предметів за 1915–1916 н. р. Вихованки гімназії вивчали Закон Божий, причому із 38 учениць 15 вивчали православний, 5 – римо-католицький, всі інші учениці були інших віросповідань, зокрема багато тих, які сповідували іудаїзм; із 38 учениць 7-го класу всі вивчали російську мову, арифметику, алгебру, геометрію, математику, фізику та космографію, географію, історію, науки про природу, гігієну, чистописання, а педагогіку вивчало 29 учениць, рукоділлям займалося 29 учениць, лише 5 учениць займалося малюванням, 6 учениць вивчали французьку мову, 19 – німецьку.²

Барська міністерська жіноча гімназія |

Упродовж наступних 10 років (1907–1917 рр.) відкриваються Могилів-Подільська, Балтська, друга Вінницька, Барська міністерські гімназії та приватні – Жмеринська гімназія Г. Лукашевич, Тульчинська О. Звиногородської, Гайсинська О. Курчинської та Брацлавська гімназії.

¹ ДАВіО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 62. (Переписка с инспектором народных училищ 5-го района Подольской губернии по вопросам приема и увольнения преподавателей и классных дам, о предоставлении отпусков и выполнении программ по отдельным предметам, 22. 09. 1909–16. 07. 1919 гг.)

² ДАВіО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 2, 20. (Экзаменационные ведомости учениц 7-го класса с оценками по каждому преподаваемому предмету, 27. 04.–28. 07. 1916 гг.)

Могилів-Подільська жіноча гімназія була заснована 5 вересня 1907 р., шляхом закриття приватної прогімназії Є. Островської (існувала з 1905 р.) в м. Могилів-Подільську та відкриттям жіночої гімназії на кошти місцевого міського громадського управління з передачею всіх архівів гімназії.¹ У 1914 р. гімназія працювала в повному складі 7-ми класів із підготовчим, а учениць було 307 осіб.² У гімназії велика увага приділялася вивченню мов. Так, давньоєврейську мову викладав учитель Могилів-Подільського єврейського училища «Талмуд-Тори», який мав свідоцтва про спеціальні іспити по МНО від 1868, 1894 та 1895 рр., причому останній іспит на звання вчителя початкових училищ із правом викладання лише своїм єдиновірцям.³

Гайсинська приватна жіноча гімназія О. Курчинської

Балтська міністерська гімназія була відкрита як прогімназія 1 серпня 1903 р. та перетворена на гімназію 31 жовтня 1909 р. згідно з положенням від 2 травня 1869 року.⁴ Станом на 1914 р. гімназія мала 7 класів

---

¹ О закрытии женской прогимназии г-жи Островской в г. Могилев-Подольском // ЦУКУО. 1907. № 9. С. 445.

² Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. С. 360.

³ ДАВіО. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1. (Личное дело преподавателя еврейского языка Верета М. Л., 12. 09.-01. 11. 1917 г.).

⁴ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1905 год. Киев, 1906. С. 6.

із підготовчим, у яких навчалися 292 учениці, які вивчали французьку та німецьку мови.¹

На початок 1906–1907 н. р. відбулося відкриття Жмеринської приватної гімназії Г. Лукашевич із присвоєнням ученицям прав, які мали вихованки жіночих гімназій на підставі положення від 24 травня 1870 р., а вже 8 травня 1909 р. заклад перетворено на жіночу гімназію. У 1909 р. відкрито 7-ий клас, де відповідно викладалась педагогіка.²

Із 22 серпня 1917 р. гімназія отримала дозвіл на відкриття 8-го додаткового загальноосвітнього класу відповідно до розпорядження попечителя КНО за програмою чоловічих гімназій від 29 липня 1916 р. У розпорядженні МНО від 30 травня 1917 р., опублікованому у «Вестнике временного правительства» йшлося про те, що 8-мі класи жіночих гімназій на основі циркуляру МНО від 18 травня 1916 р повинні перетворитися або на спеціально педагогічні, або на загальноосвітні.³ Станом на 1 січня 1918 р. гімназія налічувала 609 учениць, у 8-му загальноосвітньому класі навчалось 32 учениці, а педагогіка вивчалася лише в 7-му класі.⁴

---

¹ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. С. 220.

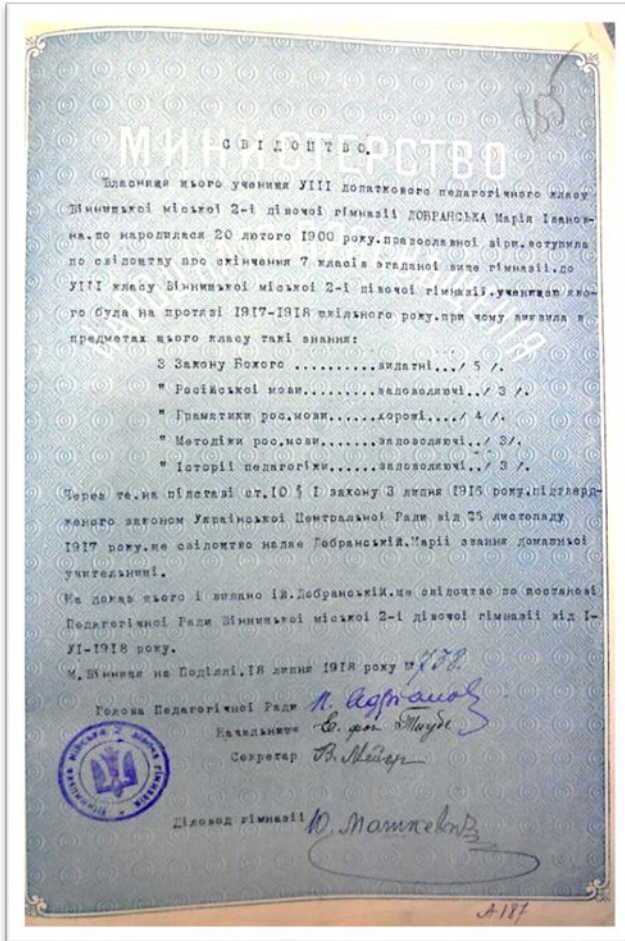
² Там само. С. 257.

³ ДАВіО. Ф. 173. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 1. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа о введении дополнительных предметов и 8 образовательного класса, 07. 01.– 29. 11. 1917 г.).

⁴ Там само. Ф. 173. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 20 (Отчет о состоянии гимназии, 06. 04.– 31. 12. 1918 г.).

---

1 липня 1911 р. відкрилася Барська міністерська жіноча гімназія, яка станом на 1914–1915 р. мала 7 класів із загальною кількістю 121 учениця.¹ 5 вересня 1912 р. розпочала діяльність приватна Тульчинська жіноча гімназія О. Звиногородської.

Свідоцтво про закінчення 8-го класу Вінницької другої міської жіночої гімназії |

¹ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. С. 222.

Станом на 1914–1915 р. вона мала 4 основні класи та підготовчий. Загальна кількість учениць становила 64 особи. Значимо, що начальниця О. Звиногородська закінчила курс Тульчинського єпархіального училища та 8-ий педагогічний клас Одеської міської жіночої гімназії. Окрім того, деякий час у гімназії співи викладав М. Леонтович.¹

Гайсинська приватна гімназія О. Курчинської пройшла шлях перетворення від училища II розряду (1904 р.) до I розряду (1906 р.) та до гімназії, відкритої в 1913 році. Станом на 1914 р. у гімназії навчалось 176 учениць.² І нарешті на початку 1917–1918 н. р. відбулося відкриття Брацлавської приватної жіночої гімназії у складі 5-го та 6-го класів із правами урядових гімназій на підставі законів від 1 липня 1914 р. та 3 липня 1916 р. про приватні навчальні заклади та згідно із «Положенням» від 24 травня 1870 року.³ Ініціатива відкриття гімназії та 8-го додаткового класу належала «Спілці сприяння жіночої освіти в м. Брацлаві» в 1917–1918 н. р.⁴

Окремо варто звернути увагу на відкриття 5 травня 1911 р. Вінницької другої жіночої міської гімназії у складі 6 класів. Головою педагогічної ради було призначено П. Адріанова, випускника історико-філологічного факультету Петроградського інституту. 14 грудня 1910 р. саме Вінницька міська рада звернулася із клопотанням про відкриття у м. Вінниці 2-ої жіночої гімназії.⁵ 14 червня 1911 р. на посаді начальниці Вінницької другої міської гімназії затвердили викладачку Одеської жіночої гімназії О. Головінську. На 1912 р. гімназія нараховувала 400 учениць.⁶

У 1916 р. міська дума порушила клопотання про відкриття 8-го педагогічного класу в гімназії⁷ і після листування з МНО з початку 1916–1917 н. р. було дозволено відкриття 8-го педагогічного класу та загальноосвітніх курсів у Вінницькій 2-й жіночій гімназії. 8-ий клас мав два відділення: словесне та математичне, пізніше відкрилося загальноосвітнє відділення. На заняттях із педагогіки у 8-му класі МНО рекомендувало до використання такі посібники: М. Демкова «Коротка історія педагогіки», із дидактики – І. Сковцова «Загальна дидактика». Варто зазначити, що у 8-му класі педагогіка вивчалася в обсязі 2 год. на тиждень, а методика ви-

---

¹ Там само. С. 421.

² Там само. С. 228.

³ Там само. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 2, 4, 13. (Ходатайство об открытии в Брацлаве женской гимназии и прошения о поступлении в нее, 28. 07.–21. 11. 1917 г.).

⁴ Там само. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 21. (Протоколы приемных испытаний, требовательные ведомости на выдачу содержания личному составу и протоколы педагогических советов, 24. 08.–20. 09. 1917 г.).

⁵ Там само. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 1278. Арк. 17. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа об открытии городской женской гимназии в г. Винница, 13. 02. 1910 –28. 07. 1917 гг.).

⁶ Лисий А. К. З історії Вінницьких навчальних закладів (1901–1916) // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 16. С. 68.

⁷ ДАВіО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 1278. Арк. 166. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа об открытии городской женской гимназии в г. Винница, 13. 02. 1910 –28. 07. 1917 гг.).

кладання російської мови та арифметика – 3 год. на тиждень.¹ У ДАВіО зберігається справа Вінницької другої міської гімназії, зокрема відомості та свідоцтва учениць 8-го класу за 1917–1918 н. р. вказують на те, що того року педагогічний клас закінчило 8 осіб, із них 1 особа – зі званням домашньої наставниці, 6 – зі званням домашньої вчительки та одній учениці відмовлено в отриманні педагогічного звання. Також у справі міститься прохання учениць про зарахування їх до педагогічного відділення та про можливість навчатися на двох відділеннях одночасно. У свідоцтвах за 1917–1918 н. р. зазначено, що на підставі закону від 3 липня 1916 р, підтвердженим законом Української Центральної Ради від 25 листопада 1917 р. ученицям, які закінчили педагогічний клас і витримали випускні іспити надано право отримати звання домашньої вчительки.²

Громадськість прагнула розвивати педагогічну освіту на Поділлі, зокрема 10 листопада 1916 р. до земської управи надійшло прохання від вчительки підготовчого класу Вінницької першої міністерської гімназії Є. Лукашевич про відкриття у м. Вінниці міської земської гімназії: «У Подільській губернії з кожним роком збільшується кількість вищих початкових училищ, дівчатка, які закінчили ці училища прагнуть вступити до 5-х та 6-х класів гімназій. У Вінниці ні перша, ні друга гімназії, ні Драганової не можуть зарахувати всіх охочих. Назріла потреба в ще одній жіночій гімназії у складі перших чотирьох класів. Бажаю відкрити у м. Вінниці жіночу гімназію, влаштувати при ній дитячий садок і зразкову школу для практики викладання з огляду на те, що згідно з «Положенням» від 3 липня 1916 р. учениці, які закінчили 7-ий клас не будуть отримувати звання домашньої вчительки, тому потрібно відкрити 8-ий додатковий клас у подвійному вигляді – загальноосвітній і педагогічний, який давав би право та відповідну педагогічну підготовку для викладання в нижчій народній школі. Як продовження 8-го педагогічного класу – відкрити однорічні педагогічні курси зі спеціальною підготовкою для викладання у вищих початкових училищах. Як відомо, у Подільській губернії було тільки три жіночі гімназії із 8-м педагогічним класом».³

---

¹ Там само. Ф. 79. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9, 4. (Переписка с Министерством народного просвещения об открытии VIII-го класса, 03. 06. 1916–13. 10. 1919 гг.).

² ДАВіО. Ф. 79. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1 – 15, 155. (Общая ведомость успеваемости 8-го класса, прошения о зачислении в 8 класс гимназии, свидетельства об окончании 7-го класса, 14. 05. 1917–18. 05. 1918 г.).

³ Там само. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 107 (Журналы заседаний очередного земского уездного собрания, 12. 08. 1916–14. 04. 1917 гг.).

ТЕМА 3.

ВИТОКИ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ПОДІЛЛЯ

3.1. Тернопільська учительська семінарія

Для підготовки вчителів початкових шкіл упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. в системі освіти Австрійської імперії уперше стали виникати державні спеціальні педагогічні середні навчальні заклади – чоловічі й жіночі вчительські семінарії, що здійснювали загальноосвітню та спеціальну педагогічну підготовку майбутніх учителів початкових шкіл. На Східній Галичині (до складу якої входило Західне Поділля) вчительські семінарії створювалися згідно з австро-угорською шкільною реформою 1869 р., за якої було введено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років та санкціонувалися розпорядженням Міністерства віросповідань і освіти від 22 листопада 1870 р. «Про заснування жіночих і чоловічих учительських семінарій» за прикладом західноєвропейських країн (Німеччини, Франції, Швейцарії), щоправда у Східній Галичині це були фактично гуртожитки-інтернати, які відкривалися на кошти архієпархії і призначалися для утримання й виховання здібних, але бідних учнів-препарандистів.¹

Першу державну чоловічу вчительську семінарію на Поділлі було відкрито 1 вересня 1871 р. в м. Тернополі відповідно до всіх названих вище законів та положень Австро-Угорської імперії та КШР. Тернопільська семінарія належала до Львівського шкільного округу.²

Щодо приватної жіночої вчительської семінарії в м. Тернополі збереглося небагато інформації, відомо, що на початку XX ст. в м. Тернополі існувала приватна жіноча вчительська семінарія (імовірно, із польською мовою навчання).

На початку відкриття при Тернопільській чоловічій учительській семінарії функціонувало два курси, а також перший клас зразкової школи (школи вправ). Викладання в самій семінарії, лекції, педагогічні конференції з практичних лекцій, а також практичні заняття в школі вправ здійснювалося польською мовою.³

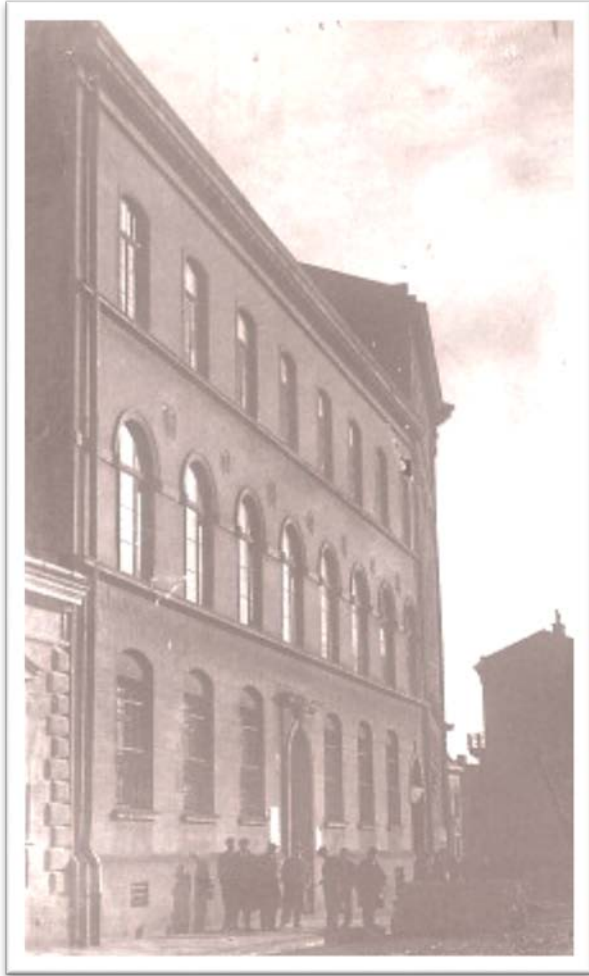
---

¹ Левассер Э. Народное образование в цивилизованных странах : в 2 т. Санктпетербург : Изд. О. Н. Попова, 1898. Т. 1. С. 117.

² Meissner Andrzej. Galicyjskie seminaria nauczycielskie na tle szkolnictwa pedagogicznego w monarchii austro-węgierskiej // *Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne*. Kielce, 2003. Т. 14. С. 83

³ Барвінський Олександр. Спогади з мого життя / упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Виняр, І. Гирич. Київ : Смолоскип, 2004. С. 237, 243.

Тернопільська вчительська семінарія |

Із 1872 р. Галицька КШР запровадила утраквізм (політика двомовності в автономних провінціях Австро-Угорської імперії) у Тернопільській учительській семінарії завдяки українським послам у Державній раді Австрії. Міністр К. фон Штремаер дав розпорядження щодо викладання математики, наук про природу й сільського господарства українською мовою, при цьому наукові терміни подавалися польською і обпитувалися учні з цих предметів також польською та українською. Педагогіка, історія, географія та фізика викладалися польською з українськими тер-

---

мінами, при цьому викладач мав стежити за правильною вимовою усіх термінів.¹

Наступного 1872–1873 н. р. Тернопільська чоловіча вчительська семінарія мала вже три курси й три класи школи вправ, а в 1874–1875 н. р. відкрито четвертий, із 1875–1876 н. р. розпочав функціонування підготовчий клас семінарії. У 1876–1877 н. р. разом із чотирирічною школою вправ з польською мовою викладання був уведений один клас з навчанням українською мовою. Цей клас існував до 1892–1893 н. р., і лише тоді було отримано згоду на відкриття окремої чотирирічної школи вправ з навчанням українською мовою.² Короткий час існувала ще одна школа вправ для хлопців (ім. Ю. Словацького).³

Щороку кількість учнів у Тернопільській учительській семінарії зростала. Зокрема, приблизно в 1874–1875 рр. у підготовчому класі було 73 учні, у 1-му – 67, 2-му – 40, 3-му – 30 учнів.⁴ Збільшення кількості учнів призводило до ускладнення навчання в семінарії, оскільки був нерівномірний контингент – деякі учні ледь закінчили народну школу, серед вихованців були також писарі, відставні військові, колишні народні вчителі без кваліфікації і початкового знання, гімназисти та реалісти, тобто особи різних звичок та різного віку – 10-ти, 15-ти і навіть 20-ти років. Окрім того, існувала проблема великої кількості учнів у класах – було і по 50–70 учнів.⁵

У 1892–1893 н. р., у зв'язку з реорганізацією семінарій у Тернопільській чоловічій учительській семінарії відкрито четвертий клас. Продовження навчання до четвертого року, а також як допомога стипендії для вихованців призвела до того, що в 1894–1895 н. р. до закладу було зараховано учнів аж до двох підготовчих класів, а також до двох перших класів. Загалом семінарія налічувала 283 учні, а в обох школах вправ – 213 учнів.⁶

Поруч із обов'язковими предметами навчання в 1891 р. в семінарії було впроваджено основи гри на фортепіано, а в 1892 р. «Уміння» (ручну працю) як факультативні предмети. Очікування забезпечення високого рівня вивчення предмета «Сільське господарство» спонукало дирекцію семінарії до працевлаштування в 1892 р. висококваліфікованого спеціаліста. Цього ж року впроваджено курс лекцій зі стоматології та гігієни у

---

¹ Пахолків С. *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації / з нім. переклала Христина Николин*. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. С. 163–165.

² Duda J. *Państwowe Seminarium Nauczycielskiego Męskie im Henryka Sienkiewicza w Tarnopolu w latach 1871–1936 // Przegląd Historyczno-Oświatowy*. Kraków, 2003. № 3–4. S. 202–203.

³ Шляхами Золотого Поділля / *Наук. Т-во ім. Т. Шевченка*. Філадельфія, 1983. Т. 3. *Тернопільщина і Скалатщина : регіон. іст.-мемуар. зб. Тернопільщини*. С. 190.

⁴ Барвінський Олександр. *Спомини з мого життя / упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гурич*. Київ : Смолоскип, 2004. С. 237, 240.

⁵ Там само. С. 238, 244.

⁶ Duda J. *Państwowe Seminarium Nauczycielskiego Męskie im Henryka Sienkiewicza w Tarnopolu w latach 1871–1936 // Przegląd Historyczno-Oświatowy*. Kraków, 2003. № 3–4. S. 202–203.

програмі наук про природу на першому й четвертому курсах. 1 жовтня 1899 р почала діяти бурса (інтернат) для 60 учнів семінарії.¹

Першим директором Тернопільської семінарії впродовж 1871–1886 рр. був С. Дністрянський – професор математики й фізики Тернопільської гімназії, який здобув ступінь доктора філософії у Львівському університеті.²

На початку свого існування найслабшим аспектом учительських семінарій була відсутність підручників, незважаючи на те, що австрійський міністр К. фон Штремаєр оголошував конкурс і нагороду за написання підручників. Семінарія впродовж багатьох років використовувала гімназійні підручники, призначені для іншої мети.³ Факт нестачі підручників, зокрема з педагогіки, підтверджують і спогади колишнього учня семінарії В. Задорожного: «Учителів Дмитренка називали українським Сократом, на його предметах педагогіки всі сиділи наче зачаровані. Для цих предметів не було підручників, предмет опановували виключно за конспектами».⁴

Другий директор Тернопільської вчительської семінарії В. Боберський (1886–1891 рр.) – доктор філософії, автор шкільних підручників, популярних брошур і статей із ботаніки та педагогіки – значну увагу приділяв практичній підготовці майбутніх учителів, яка забезпечувалася системою вправ і творчим підходом до організації педагогічної практики. Значною мірою цьому сприяло функціонування при Тернопільській учительській семінарії зразкової школи (школи вправ), а також стрімкий розвиток системи неперервної підготовки педагогів. Професійна підготовка вчителів у закладі передбачала поєднання методики навчання загальноосвітніх предметів із практичними заняттями у школі вправ, забезпечувала в слухачів вироблення вмінь та навичок для творчого застосування отриманих знань у майбутній педагогічній діяльності. У своїх методичних рекомендаціях В. Боберський зазначав, що в цьому навчальному закладі практична підготовка майбутніх учителів тривала два із чотирьох років навчання. На його думку, педагогічна практика мала на меті «Розкрити те, як потрібно застосовувати на практиці принципи педагогіки й дидактики», а будучи добре організованою, вона потрібна для «вистелення дороги у практичних уміннях молодого вчителя, щоб він не збочив на манівці експерименту. І якщо навчальний заклад цього досягне, то можна вважати, що він забезпечив належну підготовку майбутніх своїх вихованців».⁵

---

¹ Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Збруч, 2004. Т. 1. С. 202.

² Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2008. Т. 8 : Дл – Дя. С. 91.

³ Барвінський Олександр. Спогади з мого життя / упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Виняр, І. Гирич. Київ : Смолоскип, 2004. С. 243–244.

⁴ Шляхами Золотою Поділля / під ред. Степана Конрада; вид. комітету «Тернопільщина». Філадельфія, 1960. С. 169–170.

⁵ Барна Л. С. Підготовка вчителів в учительських семінаріях Східної Галичини // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. 2011. № 2. С. 34.

За професора реальної школи Е. Міхаловського, який очолював заклад упродовж 1891–1919 рр., семінарія існувала як двомовна з 4-ма класами з українською мовою викладання і стількома ж із польською. Е. Міхаловський був послом до сейму у Львові та парламенту у Відні, першим головою товариства «Тернопільський науковий гурток» (1892 р.), автор нарисів «Чоловіча вчительська семінарія в Тернополі. 1871–1896 рр.» (1897 р.), а в семінарії викладав педагогіку та історію педагогіки.¹

Згідно зі статистичними даними до кінця 1896 р. семінарія мала в розпорядженні 2063 книги, 370 шкільних програм, 53 настінні мапи, 5 атласів, 4 глобуси, у фізкабінеті було 237 приладів, у кабінеті наук про природу – 350 зразків зоологічних, 25 ботанічних і 533 мінералогічні. У середовищі семінаристів і гімназистів існував спільний таємний гурток М. Драгоманова, де була велика бібліотека з різних галузей знань, а з 1906 р. семінаристи мали власний просвітницький гурток. Завданням гуртка стало поширення освіти його членів та підготовка майбутніх учителів до культурно-освітньої роботи саме для українського народу. В українських класах вправ викладав професор Я. Миколаєвич, учні брали в нього навіть заборонені книжки та отримували вказівки щодо проведення культурно-освітньої роботи в селах у святкові дні. Семінаристи влаштували вечори пам'яті Т. Шевченка та А. Міцкевича, працювали в читальнях «Просвіти», кооперативах, брали участь у роботі драматичного гуртка, а при семінарії діяв хор. Фізичні заняття передбачало в залі місцевого спортивного товариства «Сокіл». Фізичне виховання включало також лекційні заняття зі шкільної гігієни, молодь могла займатися легкою атлетикою, брати участь у заняттях із військової підготовки. Черговою складністю було те, що в двомовних семінаріях зменшено кількісно тижневих годин, призначених на фізичне виховання із двох до трьох, а «заощаджену» годину відведено на вивчення іншої національної мови.²

Для отримання свідоцтва зрілості випускники закладу складали письмовий іспит з педагогіки, української, німецької та польської мов. Практичний урок проводився у зразковій школі (школі вправ) в присутності не менше ніж трьох членів екзаменаційної комісії, усний іспит складався з усіх обов'язкових предметів, що вивчалися. Кваліфікаційні іспити мали практичний характер і передбачали письмовий та усний іспити й показову лекцію. Отримуючи підсумкові оцінки не нижче «задовільно», випускники отримували свідоцтво зрілості. Після складання усіх іспитів кандидати також отримували кваліфікаційний патент. Для кваліфікаційного іспиту для вчителів на право викладання враховувалися рівень знань із педагогіки, української мови, науки про природу, геометричних рисунків, малюнків від руки, каліграфії, географії, історії, фізики, математики, також вимагалось у випускників показати впевненість та

---

¹ Шляхами Золотого Поділля / під ред. Степана Конрада; вид. комітету «Тернопільщина». Філадельфія, 1960. С. 169.

² Duda J. Państwowe Seminarium Nauczycielskiego Męskie im Henryka Sienkiewicza w Tarnopolu w latach 1871–1936 // *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. Kraków, 2003. № 3–4. S. 204, 206.

самостійність у вирішенні проблем виховання.¹ Впродовж 1897–1914 рр. заклад закінчили 833 особи.²

3.2. Учительські семінарії Східного Поділля

На Східному Поділлі впродовж XIX ст. не було створено жодної вчительської семінарії. МНО Російської імперії свідомо гальмувало розвиток спеціальних педагогічних закладів, не зважаючи на те, що кількість початкових народних училищ швидко зростала, а безправних учителів слід було замінювати. І лише через 36 років після відкриття на Західному Поділлі Тернопільської чоловічої вчительської семінарії для підготовки вчителів нижчих початкових училищ у 1907 р. в с. Потоки Вінницького повіту було відкрито першу на Східному Поділлі та другу на всій території Поділля чоловічу вчительську семінарію відповідно до законів Російської імперії.³

Історія чоловічої 4-класної Вінницької вчительської семінарії, відкритої 6 грудня 1907 р. в с. Потоки Вінницького повіту Подільської губернії розпочалася ще в 1880–1881 р., коли Вінницька міська дума ухвалила передання ділянки міської землі для організації в м. Вінниці вчительської семінарії для підготовки вчителів народних училищ. У 1884 р. навіть був надісланий огляд діяльності від попечительства жіночої учительської семінарії м. Москви для набуття досвіду, проте лише в 1903 р. «Селянська спілка» с. Потоки викупила в поміщика Мерінга маєток та запропонувала Подільському земству через Вінницького повітового предводителя дворянства графа Д. Гейдена прийняти в дар ділянку в 4 десятини для будівництва вчительської семінарії. Подільським губернським комітетом було порушено клопотання перед МНО про відкриття вчительської семінарії, яке було задоволене лише в 1907 році. А вже в 1908 р. на утримання семінарії виділили з державної скарбниці 24 тис. крб.⁴

На початку існування семінарія мала тимчасові приміщення, які дозволяли навчати тільки 40 осіб, та лише 80 примірників художньої й наукової літератури, подарованої семінарії мировим посередником 1-го Вінницького повіту. Директором учительської чоловічої семінарії в жовтні 1907 р. в с. Потоки призначено В. Осташкова, колишнього вчительського стипендіата університету, в якому прослухав курс педагогіки, випу-

---

¹ Барна М. *Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1871)* // *Рідна школа*. 1998. № 7–8. С. 39.

² Duda J. *Państwowe Seminarium Nauczycielskiego Męskie im Henryka Sienkiewicza w Tarnopolu w latach 1871–1936* // *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. Kraków, 2003. № 3–4. S. 206.

³ *Записки Вінницького українського педагогічного технікуму*. Вінниця : Вид. Вінукрпедтехнікуму, 1929. С. 127.

⁴ ДАВіО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 243–244, 255. (Переписка с Киевским учебным округом, губернским хозяйственным отделением о постройке учительской семинарии в городе, открытии общественного городского банка, 30. 10. 1879–04. 09. 1886 гг.).

сканика історико-філологічного факультету університету Св. Володимира.¹

Із перших днів діяльності семінарії допускалися певні відхилення в навчальних програмах із дозволу попечителя КНО, зокрема в 1907–1909 рр. педагогіку викладали з першого класу, а не з другого; основи алгебри – із підготовчого класу; у першому півріччі малювання не викладалося, а також у зв'язку із відсутністю викладача не було креслення, ручної праці; не проводилися заняття в саду та на городі, співи й музика. Станом на 1 січня 1908 р. семінарія нараховувала 77 учнів, на 1 січня 1910 р. – 115 осіб, на 1 січня 1912 р. – 150 учнів.²

Ідею про відкриття у м. Вінниці справжньої вчительської семінарії не оминали увагою свідомих громадян. Упродовж 1906–1909 рр. велося постійне листування з попечителем КНО, і навіть були пропозиції щодо тимчасового розміщення семінарії в будинку Вінницької ЦВШ.³ У зв'язку з тим, що земство не змогло утримувати семінарію в с. Потоках, виникло питання про переведення її до м. Вінниці. Вінницьке міське управління з ініціативи Вінницького міського голови М. Оводова звернулося до попечителя КНО із проханням про переведення семінарії із с. Потоки до м. Вінниці. На підставі особливого розпорядження Ради міністрів від 23 червня 1909 р. Потоцьку вчительську семінарію було переведено до м. Вінниці й перейменовано з Потоцької в Вінницьку 1 жовтня 1909 року. Із 1-го вересня 1910 р. семінарія розміщувалася в будинку в передмісті «Старої Вінниці». Міське управління надалі відвело семінарії масток у Замостянській частині Вінниці (2,5 десятини землі), де розміщувалася головна будівля семінарії, 2-класне початкове училище, яке почало діяти 1 листопада 1909 р., і де було облаштовано квартири директора, садок і город. Проте матеріальне становище семінарії було жалюгідним, про що свідчить лист директора семінарії попечителю КНО: «Навіть меблі довелося позичити у Вінницькому реальному училищі...».⁴ Окрім того, аналізуючи архівні документи, встановлено відомості про жахливі умови проживання вихованців семінарії. Учні були надзвичайно малозабезпеченими, їхні квартири розкидані по місту, а це, відповідно, негативно впливало на хід навчання.⁵ Неодноразово впродовж 1910–1914 рр. перед Вінницькою міською управою виникало питання щодо побудови приміщення для інтернату й квартир для вчителів семінарії, проте управа не знаходила нагальних причин для відкриття їх, аргументуючи тим,

---

¹ ДАВіО. Ф. 255. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 9–10. (Переписка о деятельности Потокской учительской семинарии, 24. 12. 1907–09. 11. 1908 г.).

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9, 12. (Отчеты о состоянии семинарии, 10. 12. 1908–16. 03. 1913 гг.).

³ Там само. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 1125. Арк. 6–9. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа об открытии в г. Виннице учительской семинарии, 04. 08. 1906–29. 06. 1910 гг.).

⁴ Там само. Фонд 13. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 80–87. (Учебные планы, прошения желающих поступить в семинарию, отчеты о состоянии семинарии, 30. 11. 1909–25. 07. 1910 гг.).

⁵ Там само. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 1279. Арк. 239–242. (Переписка с Министерством народного просвещения о постройке в г. Винница учительской семинарии, сметы, проект плана постройки каменной церкви на «Замостье», 25. 02. 1910–25. 09. 1914 гг.).

що семінарія готувала вчителів не для міських училищ, а для сільських.¹ Жахливі умови існування семінаристів підтверджують і статистичні дані, зокрема в 1912 р. було 180 випадків захворювань на 148 учнів, упродовж 1911–1912 рр. по одному випадку смерті, в 1912 р. учнями пропущено 5562 уроки, на одного вихованця – 35,6% уроків.²

На початку 1910–1911 н. р. в семінарії розпочалося викладання ручної праці, графічних мистецтв, співів, бо семінарія вже мала 4 курси навчання.³

Згідно зі статистичними даними в червні 1911 р. відбувся перший випуск, звання вчителів початкових училищ отримало 31 особа, зараховано до 1-го класу 40 абітурієнтів, у червні 1912 р. відбувся 2-ий випуск 36 осіб, із них у віці 19 років – 7 учнів, 20 років – 15, 21 рік – 14 учнів. 10 осіб нагороджені грошовими преміями в розмірі 15 крб. кожний.⁴ Станом на 1 січня 1912 р. у семінарії нараховувалося 156 учнів, викладацький штат семінарії нараховував 11 осіб.⁵

Надалі на Поділлі відкрилися Кам'янець-Подільська чоловіча семінарія імені П. Столипіна (1 липня 1913 р.)⁶ та Ольгопільська чоловіча вчительська семінарія (27 серпня 1914 р.).⁷ У Кам'янець-Подільській вчительській семінарії в перший рік навчання було 39 учнів, в Ольгопільській – 30 учнів.⁸

Необхідність відкриття їх пов'язана з тим, що в Подільській губернії відбувався інтенсивний процес запровадження загального початкового навчання, який передбачав створення близько 4 тисяч комплектів нових початкових шкіл. Як згадано у звіті губернського земства за 1912 р., Вінницька семінарія та курси могли дати лише 20 % від усіх учителів, необхідних губернії. У зв'язку з цим Подільським губернським земством було подано клопотання про відкриття семінарій у 1912–1914 рр. ще в 6 містах – Кам'янець-Подільському, Ольгополі, Барі, Могилеві, Проскуріві та Балті. Варто зазначити, що виділення земель під приміщення семінарій узяли на себе органи міського самоврядування.⁹

---

¹ Там само. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 85. (Протоколи засідань городской Думы, 15. 01.–22. 12. 1914 г.).

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 60. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа об организации сельскохозяйственной выставки, учебные планы за 1913 год).

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 21 зв. (Отчеты о состоянии семинарии, 10. 12. 1908–16. 03. 1913).

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 70. (Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии, 14. 12. 1909–14. 10. 1911 гг.).

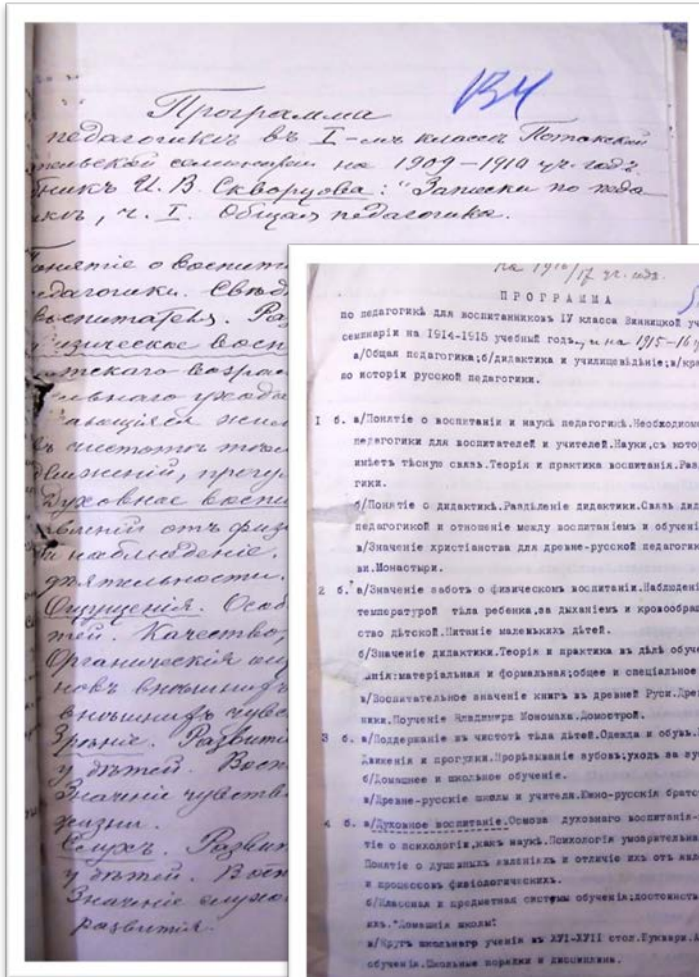
⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 143. (Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии 26. 10. 1911–20. 12. 1913 гг.).

⁶ Присвоение Каменец-Подольской гимназии имени П. А. Столыпина // ЦУКУО. 1914. № 9. С. 817.

⁷ Открытие учительских семинарий в Ольгополе и Чернигове // ЦУКУО. 1914. № 9. С. 825.

⁸ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). Киев, 1914. С. 26–27.

⁹ Сесак І. В. Освіта на Поділлі : [в 2-х ч]. Кам'янець-Подільський, 1999. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. С. 20.

Програма з педагогіки Вінницької вчительської семінарії |

На утримання Кам'янець-Подільської вчительської семінарії було виділено із державної скарбниці 15400 крб., проте на початок відкриття необхідна сума ще не пройшла відповідні державні інстанції. Кошти одразу ж надійшли від Подільського губернського земства в сумі 2000 крб. та міського самоуправління - 1000 крб., окрім того, голова управи

П. Олександров десятиєм найменш забезпеченим учням призначив стипендії.¹

Також порушувалося питання про заснування чоловічої семінарії в м. Гайсині упродовж 1912–1918 рр., проте цей процес не мав результату.² Також планувалось відкриття семінарії в пам'ять царювання Дому Романових у м. Новій Ушиці.³

Згідно зі статистичними даними впродовж 1907–1912 рр. до Вінницької чоловічої вчительської семінарії зараховано 240 осіб (із 938 абітурієнтів).⁴

В 1909–1910 н. р., за наполяганням директора закладу В. Осташкова кількість годин на педагогіку як основного предмета була збільшена й ця дисципліна викладалася з 1-го класу (2 год. на тиждень у кожному класі).⁵ На переконання керівника закладу, метою викладання педагогіки в семінарії було опанування провідних основ і правил навчально-виховної справи в початкових школах, ознайомлення з правами та обов'язками вчителів цих шкіл. У курсі педагогіки містилися відомості про моральне, розумове, фізичне та духовне виховання, відомості про наукові й дидактичні методи навчання, загальні відомості про дидактику та її зв'язок із загальною педагогікою. Для ретельного тлумачення основних правил морального й розумового виховання В. Осташков уводив до курсу відомості про класну й предметну системи навчання, методи розташування навчального матеріалу, форми навчання, навчальні засоби, дисципліну, загальні положення психології дитячого віку, шкільного порядку. Особливого значення директор приділяв особистості вчителя, розглядаючи нормативні акти, що стосувалися обов'язків сільських учителів, а також короткі відомості з історії виховання й російської школи. На думку В. Осташкова, з огляду на обмежену кількість годин, відведену на педагогіку вивчення надбань найбільш видатних діячів освіти всіх країн і часів (прізвища яких згадувалися в педагогічних статтях і творах) потрібно було продовжувати шляхом опанування наукових статей цих педагогів.⁶

В. Осташков у листі від попечителя КНО отримав зауваження щодо самовільного відхилення від тимчасових програм 1903 р., затверджені

---

¹ *Задачи учительской семинарии и условия их достижения* // ЦУКУО. 1914. № 8. С. 245–252.

² ДАВіО. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 30. (Заявление жителей г. Гайсина о выдаче копии указа Подольского губернатора об укреплении участков земли за ними, находящихся в г. Гайсине. Переписка с Министерством народного просвещения об открытии мужской гимназии в г. Гайсине. Списки купцов 1 и 2 гильдии г. Гайсина, 03. 01.–29. 12. 1912 г.).

³ *Отчет по Отделу народного образования за 1913 год / Подольское Губернское Земство. Каменец-Подольск : Электр. типо-литогр. Подольского Губернского Правления, 1914. С. 18.*

⁴ ДАВіО. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 82 зб. (Именные списки преподавателей, 20. 01. 1912–05. 11. 1913 гг.).

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10. (Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии, 14. 12. 1909–14. 10. 1911 гг.).

⁶ Там само. Арк. 56–57.

них МНО.¹ Згідно розкладу на 1910–1911 н. р., вивчення педагогіки відбувалося лише в 3-му та 4-му класах (по 3 год. на тиждень у кожному класі).²

У вихованців 3-го та 4-го класів, де вивчалася педагогіка, практикували ще й написання двох домашніх творів на рік. Як зазначав директор семінарії, «Твори поповнювали знання учнів з предмета шляхом читання, виробляли вміння висловлюватися письмово науковою мовою».³ Твори вінницьких студентів-семінаристів із педагогіки були представлені на фабрично-заводській, торгово-промислової, сільськогосподарській та науково-художній Всеросійській виставці в м. Києві, яка проходила з 14 травня по 1 жовтня 1913 року. Ці роботи охоплювали напрями: «Про виховання уваги у дітей», «Які умови потрібні для розвитку сильного характеру?», «Значення пам'яті в розумовому розвитку учнів», «Значення наочності в навчанні», «Значення уваги для дітей дошкільного та шкільного віку», «Практичні заняття в учительській семінарії», «Учитель – душа школи».⁴

Значна кількість годин у семінарії відводилася на вивчення російської мови (16 год. на тиждень у всіх 4 класах), Закону Божого та наук про природу (10 год. на тиждень у всіх класах). Менше годин надавалося таким предметам, як історія, арифметика, геометрія та географія (по 7 год. на тиждень у всіх класах), алгебра (4 год.), фізика (6 год.).⁵

Вихованці 4-го класу самостійно складали й обговорювали рецензії на книги та розповсюджені в початкових школах підручники – абетки, збірники задач, роботи з праці, креслення, малювання. Складанню рецензій передувала бесіда, на якій з'ясовувалася мета, значення й вимоги, яким повинна відповідати якісна навчальна книга або посібник, передбачалися питання, які потрібно було мати на увазі під час складання рецензій, а саме: яка мета розглянутої книги; чи відповідає мета зібраному матеріалу; чи відповідає дитячій природі мова книги; яка освітньо-виховна роль книги тощо.⁶

Особлива увага у Вінницькій учительській семінарії надавалася проведенню практичних занять учнів 4-го класу (12 уроків на тиждень), які сприяли розвитку в семінаристів педагогічних навичок у викладанні й вихованні учнів початкового училища. Практичні заняття проводили в зразковому училищі. Згідно з розкладом практичних занять у зразковій

---

¹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 146. (Учебные планы, прошения желающих поступить в семинарию, отчеты о состоянии семинарии, 30. 11. 1909–25. 07. 1910 гг.).

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 82 зб.–83. (Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии, 14. 12. 1909–14. 10. 1911 гг.).

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа об организации сельскохозяйственной выставки, учебные планы за 1913 год).

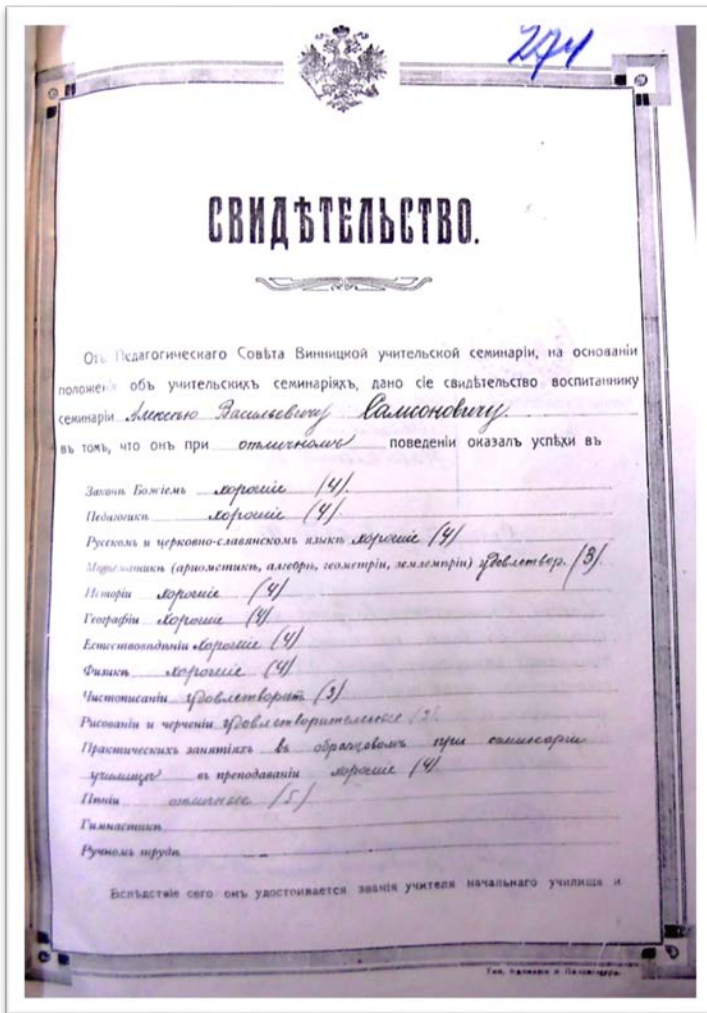
⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 94 зб. (Протоколы педагогического совета Винницкой семинарии за 1914–1917 гг.).

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 82–82 зб. (Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии, 14. 12. 1909–14. 10. 1911 гг.).

⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 87. (Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии 26. 10. 1911–20. 12. 1913 гг.).

школі проходили з арифметики, співів, російської мови, наук про природу (з понеділка по суботу), про що свідчать архівні документи.¹

Свідоцтво про закінчення Вінницької вчительської семінарії [

¹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 128. (Протоколи педагогического совета Винницкой учительской семинарии, 14. 12. 1909–14. 10. 1911 гг.).

Відповідно, у навчальній програмі встановлювалася приблизна кількість годин естетичного циклу: малювання та креслення (10 год. на тиждень у всіх класах), чистописання (5 год.), співи (4 год. та 1 урок в суботу для всіх класів), ручна праця (13 год.), гімнастика (9 год.).¹

Співам приділяли особливе значення в семінарії, бо вихованці повинні були закінчувати курс з ґрунтовними теоретичними й практичними знаннями з викладання співу та організації хору. Систематичні заняття з музики впродовж 1908–1912 рр. у Вінницькій учительській семінарії не проводились. Наставник зі співів О. Лазарев не мав спеціальної підготовки з музики, мав лише освіту регентського класу придворної капели.² Гру на скрипці викладав приватний учитель А. Мазаракій.³ Згідно з програмою було виділено недостатньо часу, лише 2 уроки на тиждень у кожному класі, проте на практиці уроки подвоювались, наставник проводив додаткові уроки – розспівування, необхідне для звучання семінарського хору. Існують відомості про окремого викладача – керівника семінарського оркестру. У складі оркестру були фісгармонія, 8 скрипок, 2 альти, 2 віолончелі, 2 флейти, 2 кларнети, контрабас, тромбон, бубен, барабани, корнет, 2 мандоліни, 3 балалайки. Також у семінарії організовано оркестр гравців на балалайках. Усього в педагогічному закладі було 2 хори, на репетицію яких відводилося додатково 7 год. на тиждень. Перший хор складався з випускників семінарії у кількості 24 особи, з 8 учнів зразкового училища та 6 учнів міських училищ. Другий – лише з вихованців семінарії у кількості 40 осіб. До речі, учнів, які не встигали зі співами, у всій семінарії було всього 25 %.⁴

Графічні мистецтва (малювання та креслення) в семінарії розглядали як естетичну освіту та як графічну грамотність, знання із цих предметів було тісно пов'язане з промисловістю губернії. Під час навчання малюванню учні набували навичок правильно зображувати видимі предмети, каліграфічно й швидко писати, уміння креслити шляхом використання просторового уявлення під час виконання перспективних зображень. Наставник графічних мистецтв у семінарії із 1910 р. (з 1912 р. одночасно працював й у Вінницькому вчительському інституті) І. Шульга мав освіту Вищого художнього училища при Імператорській академії мистецтв; із 1914 р. цю посаду обіймав випускник Київського художнього училища – В. Сильвестров.⁵ Також із 1910 р. І. Шульга виконував

---

¹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 208. (Учебные планы, прошения желающих поступить в семинарию, отчеты о состоянии семинарии, 30. 11. 1909–25. 07. 1910 гг.).

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 2 зв. (Личное дело учителя Лазарева Александра Георгиевича, 16. 07.–23. 10. 1910 г.).

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 85. (Отчеты о состоянии семинарии, 10. 12. 1908–16. 03. 1913).

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 9. (Протоколы педагогического совета Винницкой семинарии за 1914–1917 гг.).

⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2. (Личное дело Сильвестрова Василия Ивановича, 06. 10. 1914 г.).

обов'язки наставника із сільського господарства, займався з учнями садівництвом та городництвом.¹

Наставник із ручної праці в семінарії В. Юркевич (з 1911 р.) мав освіту Несвизької вчительської семінарії Мінської губернії; у 1908, 1911–1914 рр. навчався на шеститижневих літніх курсах із ручної праці (з художньої обробки деревини та металу) при Санкт-Петербурзькому вчительському інституті. У 1912 р. він став керівником студентських робіт із металу на тих же курсах.² Програма ручної праці з художньої обробки деревини була розроблена самим викладачем відповідно до умов класу ручної праці, залежно від кількості учнів і за ступенем складності. Кімната ручної праці була в незадовільному стані, складалася із 13 верстатів та 1 токарного станку. У ній одночасно могли працювати не більш ніж 15-18 осіб, а на кожного учня відведено по 1 год. заняття ручної праці, лише 1/6 часу від необхідного обсягу.³

Велика увага в семінарії приділялася позакласним заняттям – читанню книг, екскурсіям та музично-вокальним вечорам з танцями.

У бібліотеці для вчителів семінарії станом на 1 січня 1910 р. налічувалося 999 назв у 1816 томах. Станом на 1 січня 1912 р бібліотека нараховувала вже 1658 назв, 438 назв містилося в учнівській бібліотеці, а книги видавалися усім учням двічі на тиждень: у вівторок – одержували книги 1-й і 2-й клас, у суботу – 3-й і 4-й класи, замовивши заздалегідь. Найбільш популярними для читання були твори Л. Толстого, Ф. Достоєвського, І. Тургенева, І. Гончарова, М. Гоголя, І. Потапенка, В. Скотта, Ч. Дікенса, Й. Гете тощо.⁴

Проводилися екскурсії на околиці Вінниці, а також і кількадевні до віддалених міст Росії. Екскурсії проводив наставник із наук про природу для ознайомлення з місцевою флорою, фауною й геологічною будовою, історією й географією, для ознайомлення зі старовиною, із топографією місцевості, із метою спостереження за формами поверхні, особливостями зрощення ґрунтів, рослинності. Наставник із геометрії проводив екскурсії для ознайомлення із землемірною справою та для навчання учнів складанню земельних планів. Упродовж 1910–1911 рр. відбулося 3 такі екскурсії із наставником геометрії, 2 із викладачем наук про природу. У 1911–1912 н. р. – 2 із землемірної справи, 4 – з наук про природу та 2 історико-географічні. У 1908 та 1913 рр. учні 3-го та 4-го класів відвідали м. Київ, потім спустилися по р. Дніпру до м. Черкаси; у 1911 р. відбулася екскурсія за маршрутом Вінниця – Вільно – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Вінниця. У 1912 р. на пожертви графа Д. Гейдена в розмірі 200

---

¹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 97. (Протоколи педагогического совета Винницкой учительской семинарии, 14. 12. 1909–14. 10. 1911 гг.).

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 8. (Личное дело учителя Юркевича Владимира Викторовича, 01. 10. 1911–04. 06. 1915 гг.).

³ Там само. Ф. 1. Спр. 5. Арк. 75. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа об организации сельскохозяйственной выставки, учебные планы за 1913 год).

⁴ Там само. Арк. 22.

крб. – за маршрутом Вінниця – Смоленськ – Бородіно – Москва – Троїце-Сергієва Лавра – Санкт-Петербург – Вільно – Вінниця.¹

Другий випуск Вінницької вчительської семінарії

Один чи два рази на рік у семінарії проводилися літературно-музичні вечори з танцями, літературно-музичні ранки з приводу ювілейних святкувань та історичних подій. Зокрема, у 1909 р. – Гоголівський ювілей, у 1910 р. – у пам'ять М. Пирогова, у 1911 р. – день звільнення селян, 200-річчя від дня народження М. Ломоносова, у 1912 р. – подія з нагоди 100-річчя Бородінської битви, річниця заснування семінарії, у 1913 р. – 300-річчя царювання дому Романових. Вихованці брали активну участь, що полягала в декламації віршів, зокрема М. Некрасова, у виступі учнівського хору (наприклад, виконання уривків з опери «Фауст»), гри учнівського оркестру (мазурка Ф. Шопена), постановці п'єс, танцю тощо.²

У 1914 р. випускний клас складався із 28 осіб, із них 10 осіб одержували грошові винагороди, а загалом семінаристів було зараховано 33

---

¹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 48. (Именные списки преподавателей, 20. 01. 1912–05. 11. 1913 гг.).

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5. (Протоколы педагогического совета Винницкой учительской семинарии 26. 10. 1911–20. 12. 1913 гг.).

особи.¹ У 1915 р. відбувся п'ятий випуск,² а в січні 1916 та 1917 рр. у зв'язку з військовою ситуацією достроково відбулися випускні іспити, відповідно, свідоцтва одержали 34³ та 27 осіб.⁴

3.3. Вінницький учительський інститут

Єдиний спеціально-педагогічний заклад на Поділлі – Вінницький учительський інститут, окрім вчительських семінарій, існував у системі педагогічної освіти Російської імперії, де вчительські інститути розпочали відкриватися із середини XIX ст. та були влаштовані на зразок вчительських інститутів Західної Європи для підготовки вчителів міських училищ (з 1912 р. – вищих початкових училищ згідно з новим законопроектом).⁵ Його історія розпочалася у грудні 1907 р. з клопотання Вінницької міської думи щодо відкриття в місті вчительського інституту у зв'язку з відмовою відкриття вчительської семінарії.⁶ 5 червня 1912 р. оприлюднено закон про відкриття 1 липня 1912 р. у м. Вінниці вчительського інституту, якому було виділено безоплатне приміщення. Попечитель КНО призначив тимчасового виконувача обов'язків директора – директора Вінницької чоловічої гімназії П. Адріанова та 3 викладачів. Таким чином, із половини липня інститут розпочав своє існування. Урочисте відкриття інституту без поділу на факультети відбулося 14 вересня 1912 р., а 15 вересня вже розпочалися заняття.⁷ Лише значно пізніше – 14 червня 1917 р. відповідно до «Тимчасового положення про вчительські інститути» заклад розпочав підготовку до спеціальних пробних курсів.⁸

У вересні 1912 р. директором учительського інституту призначено випускника Московської духовної академії, статського радника, кандидата богослов'я М. Запольського (1912–1916, 1917–1922 рр.), який мав ґрунтовний педагогічний досвід – був учителем Сибірської чуваської вчительської школи, наставником Порецької вчительської семінарії, викла-

---

¹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 37, 51. (Протоколи педагогического совета Винницкой семинарии за 1914–1917 гг.).

² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 1–30. (Свидетельства и характеристики семинаристов, 10. 07. 1910–02. 08. 1911 гг.).

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21. (Протоколы педагогического совета Винницкой семинарии за 1914–1917 гг.).

⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 140. (Протоколы экзаменов, 22. 07. 1913–26. 02. 1917 гг.).

⁵ Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 3 : Новая русская педагогия (XIX в.). Москва : Тип. Московского импер. ун-та, 1909. С. 265.

⁶ ДАВіО. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 37. (Протоколы заседаний городской Думы, 25. 01.–02. 12. 1911 г.).

⁷ Там само. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 31. (Протоколы заседаний городской Думы, 12. 01.–01. 12. 1909 г.).

⁸ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 48. (Сметы, годовая отчетность, 19. 01.–21. 01. 1917 г.).

дачем Казанського вчительського інституту, нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеня.¹

Вінницький учительський інститут |

Зі звіту директора за 1912 р. дізнаємося, що на облаштування інституту з державної казни виділено лише 4000 крб. М. Запольський наголошував: «Аби викладання проводилося на високому рівні (теоретичному й практичному), потрібні навчальні посібники. Викладання фізики без дослідів і приладів - марна трата часу, особливо в тому навчальному закладі, що готує вчителів фізики, у подібних умовах знаходиться й викладання наук про природу. Серйозне викладання уроків географії за сучасного стану цієї науки також вимагає дорогого обладнання. Картини, альбоми з колекціями є надзвичайно важливими у викладанні історії. На прилади для дослідів з експериментальної психології та педагогіки також потрібні кошти».² Загальна сума, необхідна на належну організацію роботи Вінницького вчительського інституту, за підрахунками директора, становила близько 19350 крб.³ Щодо умов проживання, то вихованці розселилися на приватних квартирах по 2-3 особи, інтернату не було. Дорожнеча життя, незручності, незадовільні гігієнічні умови, віддаленість квартир від інституту, недостатнє харчування – все це призво-

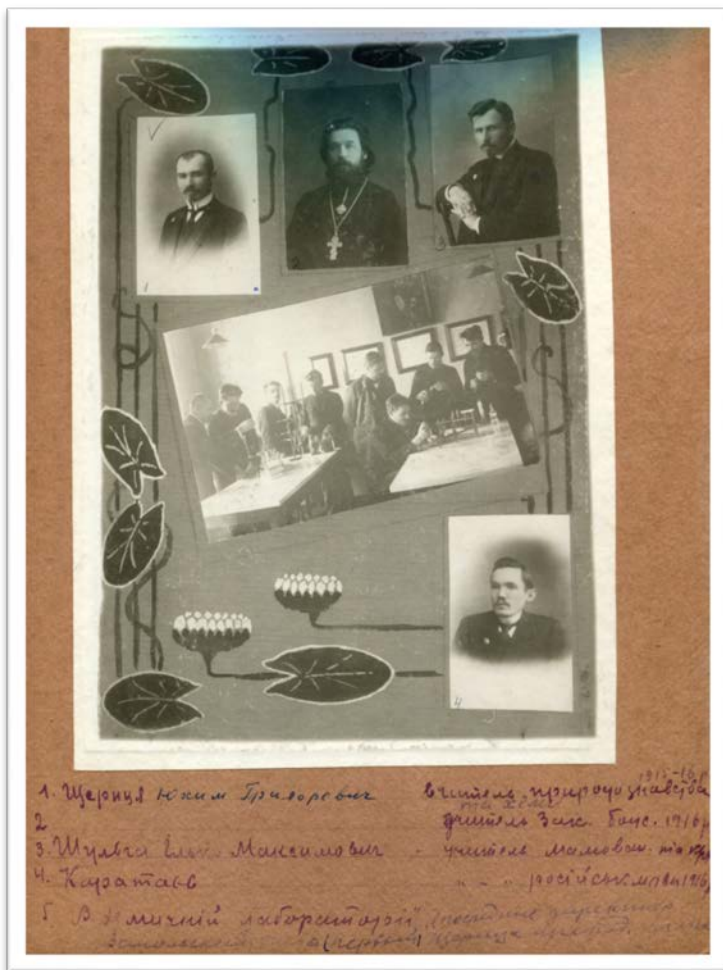
---

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 47. (Личное дело Запольского А. Д., директор института, 27. 09. 1912-05. 10. 1923 гг.).

² ДАВіО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 36-37. (Приложения к протоколам заседаний педагогического совета за 1912-1913 гг.).

³ Там само. Арк. 36-37

діло до необхідності вихованцям шукати постійний додатковий заробіток у приватних уроках та переписуванні документів.¹

2-й випуск Вінницького вчительського інституту |

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 24. (Именные списки преподавателей и служащих института, 05. 01. 1915-02. 01. 1916 гг.).

РАСПИСАНИЕ УРОКОВЪ НА 1914-1915 УЧЕБНАГО ГОДА.

№ п/п	Часы и минуты.	уроки.	I классъ.	II классъ.	III классъ.	Должность.
1	9 - 9, 50	1	Физика.	Законъ Бойля.	Арифметика/мет./	А.В. Федосовъ
	10 - 10,50	2	Законъ Бойля.	Тригонометрія.	Естествовѣд.	
	11,5- 11,55	3	Чистописаніе.	Естествовѣд.	Геометрія /пр./	
	12,25- 1,15	4	Арифметика.	Чистописаніе.	Исторія слов.	
	1,25- 2,15	5	Русскій языкъ.	Геометрія.	Гр. иск. /пѣніе/ /практич./	
2	8 - 8,40		Гимнастика.	-	-	А.С. Каратаевъ
	9 - 9,50	1	Теорія словесн.	Естествовѣд.	Исторія.	
	10 -10,50	2	Географія.	Ист. словесн.	Естеств./пр./	
	11,5-11,55	3	Естествовѣдѣн.	Исторія.	Р. яз. /практ./	
	12,25- 1,15	4	Геометрія.	Физика.	Р. яз./метод./	
1,25- 2,15	5	Рисованіе.	Русскій языкъ.	Геометр./мет./		
3	9 - 9,50	1	Пѣніе.	Алгебра.	Физика /практ./	Е.О. Щорца.
	10 -10,50	2	Алгебра.	Физика.	Педагогика.	
	11,5-11,55	3	Физика.	Педагогика.	Алгебра.	
	12,25- 1,15	4	Арифметика.	Ист. словесн.	Географія/пр./	
	1,25- 2,15	5	Р. грамматика.	Географія.	Космографія.	
4	8 - 8,40		-	Гимнастика.	-	И.И. Шульга.
	9 - 9,50	1	Исторія.	Педагогика.	Р. языкъ /пр./	
	10 -10,50	2	Ист. словесн.	Географія.	Рисованіе.	
	11,5-11,55	3	Рисованіе.	Р. грамматика.	Исторія.	
	12,25- 1,15	4	Естествовѣдѣн.	Рисованіе.	Ариом./практ./	
1,25- 2,15	5	Алгебра.	Рисованіе.	Физика.		
5	8 - 8,40		-	-	Гимнастика.	П.В. Гришковъ
	9 - 9,50	1	Геометрія.	Исторія.	Физика.	
	10 -10,50	2	Исторія.	Естествовѣд.	Р. языкъ /пр./	
	11,5-11,55	3	Теор. словесн.	Алгебра.	Исторія /пр./	
	12,25- 1,15	4	Алгебра.	Педагогика.	Географія.	
1,25- 2,15	5	Пѣніе.	Географія.	Арифметика.		
6	9 - 9,50	1	Законъ Бойля.	Черченіе.	Педагогика.	о.Яланскій и П. А. Соголовъ.
	10 -10,50	2	Рисованіе.	Ист. словесн.	Законъ Бойля.	
	11,5-11,55	3	Черченіе.	Законъ Бойля.	Ист. словесн.	
	12,25- 1,15	4	Исторія.	Пѣніе.	Ариом./практ./	
	1,25- 2,15	5	Географія.	Геометрія.	Гигіена.	

Розклад уроків в Вінницькому вчительському інституті |

У 1914 р. Вінницька міська управа пішла назустріч та розширила одноповерхову будівлю інституту, побудувавши другий поверх.¹

Згідно зі статистичними даними в перший рік до інституту було подано, за одними архівними документами – 71 прохання (географію та історію складало 27 осіб, фізику та науки про природу – 24 особи, слух

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 23. (Отчеты о состоянии института, 28. 01. 1915-18. 01. 1916 гг.).

перевіряли у 24 студентів);¹ за іншими даними, прохань було подано – 70 (складали письмові іспити – 61 особа, з яких 41 особа була вже вчителями, 20 осіб не працювали педагогами), зараховано – 25 осіб.²

У 1913–1914 н. р. в інституті навчалося 48 осіб.³ У 1914–1915 н. р. загальна кількість вихованців складала 71 особу.⁴ На 1 січня 1916 р. – 69 учнів.⁵ У 1916–1917 н. р. інститут нараховував 47 осіб,⁶ а на 1 січня 1917 р. – 79 вихованців, з яких курс закінчило 8 вихованців, і лише 7 з них отримало атестати, в 1918 р. – 17 осіб отримало атестати, що підтверджено «Книгами атестатів».⁷

Згідно з навчальними планами, програмами та таблицями тижневих уроків Вінницького вчительського інституту на 1914–1916 рр., коли інститут працював в складі трьох повних курсів, викладалися такі предмети: на перших двох курсах студенти вивчали російську мову й граматику, теорію й історію словесності, алгебру, арифметику, геометрію, історію, географію, фізику, науки про природу, чистопописання, Закон Божий, креслення, малювання, співи, педагогіку (3 год.), тригонометрію, гімнастику (у позаурочний час); на третьому курсі – гігієну, космографію, загальну методику викладання арифметики, геометрії, російської мови, продовження курсу педагогіки (2 год.), виконували практичні роботи з історії, географії, наук про природу, фізики, проходили педагогічну практику в базовому вищому початковому училищі (11 год.).⁸

Аналіз навчального плану Вінницького вчительського інституту за 1914–1916 рр. дозволяє стверджувати, що педагогіка вивчалася в 2 класі (3 год.) й у структурі предмета були такі розділи – загальна педагогіка та дидактика; у 3 класі – історія педагогіки та училищезнавство. Викладання курсу «Педагогіка» було традиційно покладено на директора закладу – М. Запольського.⁹

У пояснювальній записці до програми з курсу «Педагогіка» для другого класу на 1913–1914 н. р. М. Запольський зазначав, що викладання педагогіки в учительських інститутах повинно полягати в повідомленні вихованцям головних основ і правил навчально-виховної справи відповідно до курсу вищих початкових училищ.

---

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 22–31. (Прошения и документы, поступающих в институт, 17. 07.–16. 09. 1912 г.).

² Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 48. (Приложения к протоколам педагогического совета за 1916–1920 гг.).

³ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 22. (Ведомость приемных испытаний за 1913–1914 гг.).

⁴ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 25. (Именные списки преподавателей и служащих института, 05. 01. 1915–02. 01. 1916 гг.).

⁵ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 188. (Дневник за 1914–1916 гг.).

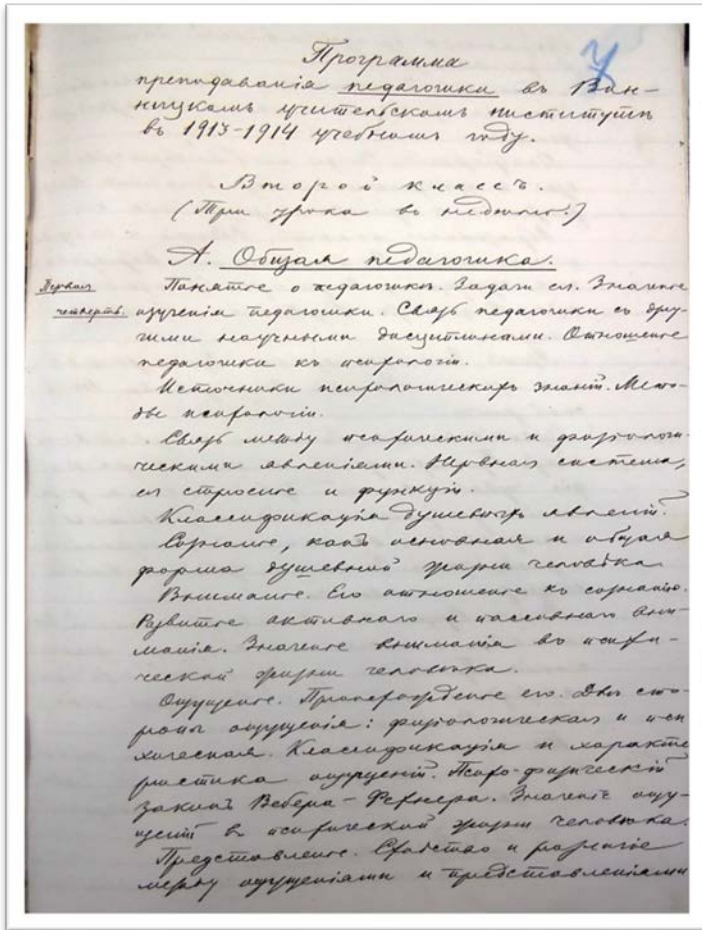
⁶ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 37. (Сведения по личному составу, 27. 01.–23. 12. 1916 г.).

⁷ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 1–71. (Книга копий аттестатов, 03. 05. 1915–12. 03. 1918 гг.).

⁸ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 38. (Учебные планы, правила для учащихся, 07. 01. 1914–03. 03. 1915 гг.).

⁹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 6–14. (Учебные планы и распределение уроков, 04. 01. 1915–19. 03. 1916 гг.).

Програма з педагогіки Вінницького вчительського інституту |

Директор зауважував: «До курсу педагогіки слід увести питання, які стосуються шкільної гігієни; виховання фізичне та духовне, основи дидактики, методики навчальних предметів, що викладаються у вищих початкових училищах; учення про шкільну дисципліну та принципи побудови навчального плану вищих початкових училищ і нарешті, відомості з історії західноєвропейської та російської педагогіки». ¹ М. Запольський наголошував: «Із перерахованих розділів педагогіки гігі-

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 8. (Программы и планы занятий за 1913-1914 гг.).

снУ та фізичне виховання потрібно доручити інститутському лікарю, викладання методики кожного із предметів вищих початкових училищ – викладачам інституту відповідно до їхньої спеціальності». ¹ Також М. Запольський звертав увагу на те, що з огляду на незначну кількість уроків і беззаперечну обов'язковість, вивчення педагогіки повинно мати «елементарний характер» із повною відповідністю підручникам і посібникам, які мали б бути видані на руки вихованцям. Окрім того, М. Запольський зазначав, що у викладанні курсу «Педагогіка» викладач повинен подбати про те, аби цей теоретичний курс зблизити з навчально-виховною практикою; педагогічні положення повинні супроводжуватися частими вказівками щодо випадків застосування їх у вихованні та навчанні; вивчення відомостей із психології та логіки повинно бути показано на прикладах, запозичених зі сфери самостереження вихованців, або спиратися на вивчений вихованцями навчальний матеріал. «Під час виконання програми поточного року, – зауважував викладач, – я маю намір приділити порівняно більше уваги, з одного боку питанням дидактики, з іншого – фізіологічним та психічним особливостям дітей шкільного віку, аби тим самим до початку практичних занять якомога ближче ознайомити вихованців із живою справою викладання та виховання». ² М. Запольський акцентував увагу на вивченні логіки, бо, на його думку, аспект, на який переважно спрямована діяльність учителя – розум учнів. Проте, на жаль, директор зауважував: «Через значний обсяг обов'язкової програми другого класу та слабку підготовку вихованців інституту з питань загальнопсихологічних, це зробити не видається можливим». ³

В авторській програмі для другого класу з курсу «Педагогіка» М. Запольського тема «Загальна педагогіка» вивчалася упродовж 3-х навчальних чвертей, «Дидактика» у 4-й чверті. ⁴

У третьому класі відповідно до навчальної та екзаменаційної програм із курсу «Педагогіка» на 1914–1915 н. р. у Вінницькому вчительському інституті вивчалися такі теми з розділу «Історія педагогіки» в першій чверті, у четвертій чверті учні опановували розділ «Училищезнавство». ⁵

Практична підготовка в закладі відбувалася згідно з правилами, затвердженими для КНО в 1910 р., про що свідчить знайдений нами в архівних документах лист директора Київського вчительського інституту, у якому зазначено, що метою практичних занять є застосування достатніх навичок й умінь у викладанні та вихованні. ⁶

Власного зразкового вищого початкового училища при Вінницькому вчительському інституті не було. Питання про власне училище неодноразово впродовж 1913–1917 рр. порушувалося керівництвом закладу.

---

¹ Там само. Арк. 8.

² Там само. Арк. 9.

³ Там само. Арк. 9. зб.

⁴ Там само. Арк. 7–8.

⁵ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 9–10. (Программы и планы занятий за 1914–1915 гг.).

⁶ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 23–24. (Учебные планы, правила для учащихся, 07. 01. 1914–03. 03. 1915 гг.).

Проте згідно з повідомленням Департаменту народної освіти від 1913 р. його відкриття було відкладено до нового законопроекту про штати вчительських інститутів.¹

Атестат про закінчення Вінницького вчительського учительського інституту

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 1280. Арк. 78. (Переписка с попечителем Киевского учебного округа о постройке здания для Винницкого еврейского училища, расширения здания учительского института, 28. 02. 1910–25. 05. 1918 гг.).

У зв'язку з цим дирекція закладу у зверненні до уряду, наголошуючи на тому, що з початком 1914–1915 н. р. відсутність власного вищого початкового училища позбавляє проведення практичних занять вихованців, клопотала про дозвіл проведення практичних занять в інших вищих початкових училищах м. Вінниці за згодою, аби не внести будь-яких незручностей. Результатом звернення став дозвіл про проведення практичних занять у 1-му або 2-му змішаних вищих початкових училищах з метою ознайомлення зі способами викладання та веденням шкільної справи.¹

Згідно з правилами вихованці 3-го класу Вінницького вчительського інституту відвідували уроки викладачів на базі практики 1-го вищого початкового училища (6 днів на тиждень) для ознайомлення з порядками училища, обсягом курсу та методиками викладання, навчальними посібниками. Після практичної роботи учні надавали звіт директору закладу про відвідані уроки викладачів, де зазначали порядок зі змістом уроків, труднощі у викладанні й усунення їх, та все, що виявилось для вихованця незрозумілим і вимагало пояснення. Для набуття навичок у викладанні вихованці інституту проводили пробні уроки (рядові та звітні згідно з постановою з'їзду 1910 р., причому звітні уроки проводилися упродовж року лише по 2-3 уроки як такі, що підлягали ретельному розгляду на педагогічних радах, а саме: для звітного уроку призначався рецензент з-поміж учнів) з усіх предметів міських училищ.²

Щодо професійної підготовки майбутніх учителів, після повтору навчального курсу міського училища на 1–3-му курсах вихованці вивчали додатковий матеріал із предметів. Найбільша увага приділялася вивченню російської мови та літератури й арифметики, головних предметів вищого початкового училища, та Закону Божого, оскільки весь навчальний процес відбувався у виключно релігійному дусі. Окрім додаткового матеріалу з предметів, опановувалася методика викладання: арифметики, геометрії, історії, географії, фізики, наук про природу та вивались окремі методичні відомості з викладання співів у вищих початкових училищах, про що свідчать навчальні програми за 1914–1915 н. р.³

Значна увага в інституті приділялася предметам естетичного циклу – музиці, співам і малюванню як одним із серйозних засобів естетичного розвитку особи майбутніх учителів. У серпні 1915 р. на викладання цих предметів звернув увагу попечитель КНО у циркулярі, в якому чітко визначено, що «співи міцно закріпилися в інститутах, тоді як бажано було б запровадити навчання гри на музичних інструментах і власний оркестр».⁴

---

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 4–9. (Учебные планы, правила для учащихся, 07. 01. 1914–03. 03. 1915 гг.).

² Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 48. (Отчеты о состоянии института, 28. 01. 1915–18. 01. 1916 гг.).

³ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 40–79. (Программы и планы занятий за 1914–1915 гг.).

⁴ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 53. (Учебные планы и распределение уроков, 04. 01. 1915–19. 03. 1916 гг.).

У пояснювальній записці до програми «Співи» за 1913–1914 н. р. викладач співів М. Соколов, який мав звання регента та вчителя співу після закінчення Синодального училища церковного співу зауважував, що «В учительському інституті співи повинні мати дві мети – загальноосвітню та спеціальну. Маючи на увазі останню, потрібно підготувати з вихованців інституту таких вчителів, які могли б організувати шкільні хори у тих навчальних закладах, де буде проходити їхня педагогічна діяльність. Для цього необхідно ознайомити учнів з елементарними основами теорії музики, з надбанням російських та західноєвропейських композиторів».¹ У зв'язку з тим, що на викладання співів було відведено лише 2 уроки на тиждень у 1-му класі та 1 урок у 2-му, в інституті запроваджено позакласні заняття (загальні співи) відразу для трьох класів, де виконували духовні та світські музичні п'єси вітчизняних і західноєвропейських композиторів, окрім того, практичні заняття в початковому 1-му вищому училищі. Програма співів складалася із опанування елементарної теорії музики, сольфеджіо, коротких відомостей із гармонії і методичних відомостей із викладання співів у початковій школі. У 1915 р. в інституті організовано струнний оркестр – 10 скрипок, 2 альти, 2 віолончелі.² Станом на 1917–1918 н. р. з 79 вихованців інституту 18 навчалася гри на скрипці, 24 – гри на фісгармонії.³

Ручна праця в інституті не викладалася, проте вчитель математики В. Єрмольєв виготовляв з учнями навчальні пристрої своїми руками й основною метою вважав збудження інтересу до предмета, більш досконалого засвоєння учнями уроку, привчання учнів до роботи, розвитку у них уміння послуговуватися власними силами і підручними матеріалами, розвитку в учнів винахідливості та естетичного смаку.⁴

Значну увагу в закладі надавали позакласним заняттям. У Вінницькому вчительському інституті практикувалися вечірні практичні заняття, домашні письмові вправи, які виконувалися за всіма предметами й обговорювалися під час занять, роботи з креслення та малювання, літературно-вокальні вечори, екскурсії та публічні лекції.

Вагоме місце посідали домашні письмові вправи (твори, реферати), які практикувалися впродовж року в усіх 3-х класів з російської мови, історії, географії, наук про природу, фізики, педагогіки. На вибір тем впливала відсутність необхідних книг у бібліотеці інституту. Кожний викладач зі свого предмета пропонував не менше однієї роботи в чверті, під час виконання роботи вимагав попереднього чорнового варіанту для огляду, причому ці чорнові роботи мали подаватися з чистовими. Зок-

---

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 50. (Программы и планы занятий за 1913–1914 гг.).

² Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 29. (Годовой отчет о состоянии института, 31. 12. 1913–17. 01. 1915 гг.).

³ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 46. (Приложения к протоколам педагогического совета за 1916–1920 гг.).

⁴ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 84. (Переписка об организации Всероссийской выставки в городе Киеве. Статистические сведения по институту. Количество учащихся, состояние их здоровья, история организации института и т.п., 10. 10. 1912–12. 03. 1914 гг.).

рема, у 1914–1916 рр. вихованцям 3-го класу з курсу «Педагогіка» для самостійного опрацювання надано такі теми: «Психологія як основа дидактики», «Дидактика І. Гербарта», «Дидактичні нариси П. Каптерева та розумове виховання Барта (провести паралель)», «Заповіді М. Пирогова російській школі».¹

Значне місце в навчально-виховній справі інституту займали літературно-вокальні вечори. Упродовж 1913–1915 рр. відбулися літературно-вокальні вечори з приводу святкування 1600-річчя Міланського едикту, 300-річного ювілею дому Романових. У закладі організовано спільний літературно-вокальний вечір разом із вихованками Вінницької жіночої гімназії, на якому вихованці читали вірші, виконували хоріві п'єси. На одному з вечорів вихованці декламували «Життя» М. Гоголя, уривок з поеми О. Толстого «Іоанн Домаскін», «Християнка» С. Надсона, уривок із поеми «Севаст'ян Мученик» К. Романова, «Останні язичники» А. Майкова, а хор виконував «Боже царя бережи», «Тобі Бога хвалити».²

---

¹ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 28. (Протоколи засідання педагогического совета за 1914–1916 гг.).

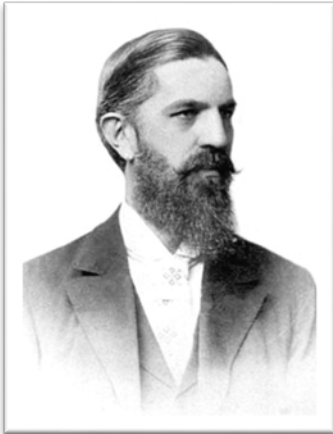
² Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 13. (Протоколи засідання педагогического совета за 1913–1914 гг.).

ТЕМА 4.

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА ПОДІЛЛЯ В ПЕРСОНАЛІЯХ

БАРВІНСЬКИЙ
Олександр Григорович
(1847–1926 рр.)
український громадсько-політичний
діяч, історик, педагог

О. Барвінський здобув освіту в Тернопільській чоловічій гімназії з німецькою мовою навчання, згодом – на філософському факультеті Львівського університету. Для професійної діяльності він вибрав історію, українську та польську мови як головні предмети. Ще під час навчання О. Барвінський відвідував бібліотеки Оссолінських та Дідушицьких, а за допомогою друзів із духовної семінарії Г. Рожанського і Г. Боднара сприяв виданню поезій Т. Шевченка у двох томах (1867–1868 рр.). У 1869 р. видав ще один том як доповнення до другого. Після закінчення студій під керівництвом Ф. Мікльошича, відомого австрійського мовознавця у 1869 р., шкільна влада призначила О. Барвінського на посаду заступника вчителя гімназії в м. Бережанах, у 1871 р. – на посаду старшого вчителя Тернопільської чоловічої державної учительської семінарії, де він організовував велику педагогічно-виховну роботу. На початку освітньої діяльності в Тернопільській семінарії О. Барвінський викладав українську й німецьку мови, географію та історію. На думку О. Барвінського, «...Семінарія – це зовсім інше поле, ніж гімназія, у семінарії потрібно не тільки навчити учнів певній кількості наукових знань, але й способам і методам навчання в народній школі, а значить – підготувати учнів у педагогічно-дидактичному та методичному напрямках. Завдання професора семінарії було виховання майбутніх учителів у душі гармонійного належного знання основ методики тощо».¹ Для цієї справи він ретельно студіював праці популярні праці з педагогіки, дидактики й спеціальних методик предметів, займався науковою ро-

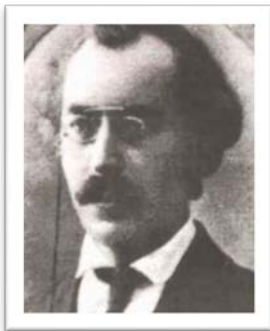
---

¹ Барвінський Олександр. Спогади з мого життя / упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ : Смолоскип, 2004. С. 238, 244.

ботою, надрукував безліч статей із педагогічної тематики у Львівських часописах: «Діло», «Газета Шкільна», «Шкільний часопис».¹

О. Барвінський підготував низку шкільних підручників, зокрема разом з П. Кулішем та М. Лисенком він видав підручники з української літератури для середніх шкіл. У 1870 р. з'явилася його «Усна словесність» з історично-літературним оглядом народної творчості, а в 1871 р. – «Писана словесність» у двох частинах. Із 1886 р. він почав видавати «Руську (українську) історичну бібліотеку». У 1892 р. ним було запроваджено фонетичний правопис до всіх українських підручників, замість т. зв. етимологічного, який уживали москвофіли. Цей новий правопис негайно прийняла вся українська преса й видавництва. На початку ХХ ст., перебуваючи вже у м. Львові, О. Барвінський видав читанки для гімназій і для 1-го та 2-го курсів учительських семінарій, всесвітню історію в двох частинах, а також «Огляд української літератури», «Вибір з української літератури» для 3-го та 4-го класів учительських семінарій. За твердженням Б. Остап'юка, «Заснування кількох гімназій, в тому числі і в м. Тернополі, утраквізація вчительських семінарій, розвиток народного шкільництва – заслуга послідовних заходів О. Барвінського. Вони мали велике значення не лише для Галичини, але й для цілої України».²

ВАЩЕНКО

**Григорій Григорович
(1878–1967 рр.)**

**педагог, вчений, громадський діяч
професор Українського вільного університету**

Впродовж 1888–1898 рр. навчався в Роменській духовній школі та Полтавській духовній семінарії. Працював у Тульчинському духовному училищі (1912 р.), пізніше в Тульчинському жіночому єпархіальному училищі (1912–1913 рр.) де викладав грецьку мову, російську мову та історію.³

Автор праць «Виховний ідеал», «Виховання волі та характеру», «Моя автобіографія» тощо.

---

¹ Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування / за ред. С. Яреми. Тернопіль ; Львів, 1998. С. 649.

² Остап'юк Богдан. Давній Тернопіль. Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади. Маямі ; Торонто : Друк. ОО. Василіян, 1984. С. 77–80.

³ Народжені Україною. Меморіальний альманах : у 2-х т. Київ : Євроімідж, 2002. Т. 1 : А – К. С. 294.

ВІКУЛ

Павло Федорович

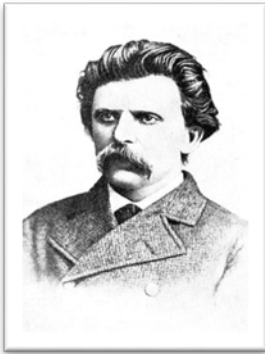
(1857 – 1920 рр.)

православний священник,

краєзнавець Поділля, історик церкви

Навчався в Приворотському духовному училищі, Подільській духовній семінарії, Київській духовній академії. До 1914 р. вчителював в Шаргородському духовному училищі, згодом – вчитель Подільського жіночого духовного училища.¹

Автор праць «Биографии Подольских архиереев правящих и викарных» (1897 р.), «Прошедшее Подолии» (1893 р.), «Освящение пещерной церкви в Бакоте (1893 р.), «Высокопреосвященный Модест, архиепископ Волынский и Житомирский» (1902 р.), «Братские свечи: Исторический очерк» (1904 р.).

ЖИТЕЦЬКИЙ

Павло Гнатович

(1836–1911 рр.)

український мовознавець,

лексикограф, педагог і громадський діяч

Освіту розпочав у Полтавській духовній семінарії, згодом навчався в Київській духовній академії, згодом на історико-філологічному факультеті Київського університету. У 1864–1867 рр. викладав у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії. П. Житецький, багатий фольклорно-етнографічний матеріал південно-західного Поділля, глибоко досліджував вокально-консонантну систему місцевих говірок. До його праць належать: «Нарис звукової історії малоросійського наріччя», «Думки про народні малоросійські думки». Його висловлювання «лектор повинен відповідати двом вимогам – володіти належним науковим цензом і потім – даром популярного викладу».²

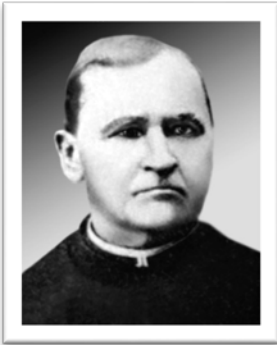
¹Яременко Максим. Подільські краєзнавці Микола Яворовський та о. Павло Вікул: штрихи до біографій // Краєзнавство. 2014. № 2 (87). С. 49–57.

²Чотик Я. М. П. Г. Житецький (1836–1911) – викладач Кам'янець-Подільської гімназії // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. (Секція історії дожовтневого періоду) / [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.), О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 25–26.

ЖУДИН
Дмитро Ананійович
(1860–1942 рр.)
український художник

Із 1897 р. випускник Петербурзької академії мистецтв Д. Жудін викладав у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії чистописання та малювання. Його вважають одним із провідних учителів мистецької грамоти та засновником пленеру як навчального прийому на уроках образотворчого мистецтва. Основне завдання художньої педагогіки Д. Жудін убачав у тому, щоб допомогти учневі реалістично відображати навколишню дійсність, заохочуючи їх до самостійної роботи. Однією із форм реалізації цього були щорічні, під час літніх канікул, поїздки до сільської місцевості, де учні активно працювали. У вітринах школи постійно організовували виставки гравюр, офортів, фотографій, малюнків, акварелей, які пунктуально, щотижня оновлювалися.¹

ЛЬНИЦЬКИЙ
Василь Степанович
(1823–1895 рр.)
українськи історик,
культурний діяч, педагог,
письменник, театральний критик, священник

Навчався у гімназіях міст Станиславова (цісарсько-королівська), Тернополя (єзуїтська), Львова. 1840 року став студентом Львівського університету, 1841 р. переїхав до Відня, навчався у «Цісарському конвікті». У 1862–1867 рр. став директором Тернопільської гімназії. В. Льницький був членом управи Просвіти, українського педагогічного товариства та КШР для видання українських книжок.²

Автор праць «Стародавній Звенигород» (1861 р.), «Стародавня Теревовля» (1862 р.) тощо.

¹ Шульц Н. А. Життєвий і творчий шлях подільського художника Дмитра Жудіна // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2012. № 12. С. 105–107.

² Шляхами Золотого Поділля / Наук. Т-во ім. Т. Шевченка. Філадельфія, 1983. Т. 3. Тернопільщина і Скалатщина : регіон. іст.-мемуар. зб. Тернопільщини. С. 681–682

ЛЕОНТОВИЧ
Микола Дмитрович
(1877 – 1921 рр.)
український композитор,
хоровий диригент, громадський діяч,
педагог

У 1887 р. М. Леонтович вступив до Немирівської гімназії. У 1888 році, через брак коштів, батько переводить його до Шаргородського духовного училища, де вихованці утримувалися на повному пансіоні. 1892 року М. Леонтович вступив до Подільської духовної семінарії, де під керівництвом випускника Петербурзької придворної співочої капели Ю. Богданова, вивчав історію і теорію музики, гармонію, поліфонію та аранжування, опановував основи регентської справи та співу. У червні 1899 року Леонтович, провчившись два роки в шостому класі, закінчив духовну семінарію й вирішив працювати вчителем у сільських школах і водночас самотужки удосконалювати свою музичну освіту. Зокрема, у період з 1889 по 1902 рр. після закінчення в 1899 р. Подільської духовної семінарії М. Леонтович працював викладачем співу, арифметики та географії в Чуківській другокласній школі.¹ Із перших днів роботи композитор узявся за організацію хору, створив оркестр, за власні кошти купив необхідні інструменти, а старовинні українські пісні записував від мешканців Чукова та навколишніх сіл. Тоді ж і з'явився перший збірник «Пісень з Поділля» та було розпочато роботу над другим збірником. Зіпсувавши службові стосунки з директором Чуківської школи, М. Леонтович переїздить до м. Тиврів, й упродовж 1901–1902 рр. працював учителем церковного співу, музики та каліграфії Тиврівського духовного училища,² а згодом – у 1902 р. – до м. Вінниці, де обійняв посаду вчителя Вінницької церковно-вчительської школи.³ У Тульчинському єпархіальному жіночому училищі з 12 жовтня 1908 р. працював учителем церковного співу та керував училищним хором. Також він викладав арифметику в першому класі та в 1913 р. тимчасово викладав уроки російської мови в 1–4 класах.⁴ Під керівництвом М. Леонтовича в 1910 р. вихованки 3-го класу поставили дитячу оперу «Коза-дереза» з вокальними номерами.⁵ Учениця училища Єлизавета

¹ Войцехівська І, Волковинський В., Дмитрієнко М. *Історія України в особах XIX – XX ст. Київ : Україна, 1995. С. 151.*

² Шероцька-Кравчук Ірина. *Микола Леонтович і Тульчинський ліцей. Спогад // Культура і життя. 1991. 5 жовтня. С. 5.*

³ Благодир А. *Перлина Поділля, або Леонтович і Немирівщина // Прибузькі новини. 2002. № 94, 11 грудня. С. 4.*

⁴ *Отчет Тульчинского епархиального женского училища за 1913–1914 учебный год // Православная Подолия. 1915. № 9. С. 438–442.*

⁵ *Отчет о состоянии Тульчинского епархиального училища за 1909–1910 учебный год // Православная Подолия. 1911. № 11. С. 234.*

Карагіна згадує: «...його всі любили та поважали, а начальниця називала його найблагодійшим».¹ Зі спогадів колишньої вихованки училища про М. Леонтовича ми дізнаємося: «...проводив цікаві лекції, лагідний тон мови та щира усмішка викликали в душах дівчат наче близькість до вчителя. Леонтович навчав нас українських пісень, хоча мусив дотримуватися вимог і вчити й російські пісні».² У своїй роботі з вихованками М. Леонтович дотримувався прогресивних педагогічних прийомів і принципів, використовуючи традиційні досягнення в музичній педагогіці як західноєвропейських, так і вітчизняних авторів, що не втратили своєї актуальності й сьогодні. М. Леонтович обстоював ідею естетичного виховання всіх учнів та обов'язковості навчання музиці й співам незалежно від музичної обдарованості.³ Серед рукописної спадщини композитора є праці з педагогіки та методики, присвячені музичному вихованню дітей. Значний інтерес становить його підручник для школи «Практичний курс навчання співу в середніх школах України», загальні психолого-педагогічні та методико-дидактичні засади підручника засновані на працях К. Ушинського, Л. Толстого, М. Лисенка, К. Стеценка.⁴

**МАРКОВИЧ (Маркевич)
Опанас Васильович
(1822–1867 рр.)
український фольклорист,
етнограф, громадський діяч**

Навчався у Київському університеті Св. Володимира. У 1855–1859 рр. в викладав у Немирівській чоловічій гімназії географію. Чоловік української письменниці Марка Вовчка.⁵ Разом з О. Марковичем учителі Немирівської гімназії збирали народні пісні і примовки, читали Т. Шевченка, а також ставили спектаклі «Горе з розуму», причому О. Маркович сам грав роль Фамусова. У 1857 р. гімназисти та викладачі поставили «Наталку Полтавку» І. Котляревського, а Й. Ландвер зробив оркестровку для 14 інструментів і написав увертюру до вистави. Пізніше М. Лисенко використав

---

¹ Порожня Анна. Ми нащадки твої – Леонтович // Тульчинський край . 2002. 12 жовтня. С. 4.

² Шероцька-Кравчук Ірина. Микола Леонтович і Тульчинський ліцей. Спогад // Культура і життя. 1991. 5 жовтня. С. 5.

³ Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги : підруч. для вузів / В. Д. Бардінова, Л. Л. Безобразова, Ж. В. Борци, М. В. Гриньова ; під заг. ред. А. М. Бойко. Київ : Професіонал, 2004. С. 412,418.

⁴ Уманець В. А. Методико-педагогічні принципи Д. А. Леонтовича // Народна творчість і етнографія. 1985. № 1 (191). С. 62–63.

⁵ Барнасюк О. С. Історія Немирівської гімназії (кінець XVIII – поч. XIX ст.) // Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2005. С. 79–84.

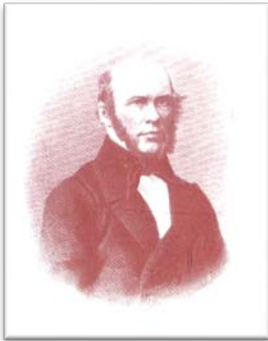

оркестровку вистави для написання увертюри до своєї опери.¹ Усього зібрав кілька сот пісень з нотами та бл. 50 тис. (з варіантами) приказок, прислів'їв, загадок.

МОРАЧЕВСЬКИЙ
Пилип Семенович
(1806–1879 рр.)
український письменник,
педагог, поет-романтик, філолог,
перекладач

Випускник Харківського університету П. Морачевський працював у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії у 1835–1848 рр. викладачем, а потім інспектором, відомий також як перекладач усіх чотирьох Євангелій українською мовою (їх вдалося надрукувати вже по смерті перекладача – у 1906–1911 рр.).²

ПИРОГОВ
Микола Іванович
(1810–1881 рр.)
член-кореспондент Петербурзької акаде-
мії наук, професор, доктор медицини

Немирівську та Кам'янець-Подільську гімназію часто відвідував геніальний хірург і педагог М. Пирогов. Будучи попечителем КНО, він контролював виховний процес у навчальних закладах округу. Зокрема, у 1859 р. учений відвідав Кам'янець-Подільську гімназію.³

М. Пирогов видав низку незвичних на той час за тоном і за змістом циркулярів, які стосувалися усіх аспектів навчального життя, зокрема викладання Закону Божого пропонував викладати зрозумілою дітям мовою, не давати їм напам'ять нічого вчити, за винятком окремих текстів і молитов; у циркулярі про викладання наук

---

¹ Шенк Г. О. Немирів кризі віки : іст.-краєзн. нариси. Вінниця, 2001. 160 с. 91.

² Трембіцький А. А. Пилип Морачевський і Поділля // Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXII Всеукр. іст.-краєзн. конф., 22 жовт. 2009 р. / відп. ред. М. М. Кравець. Вінниця, 2009. С. 255.

³ Сесак І. В. З історії Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (1831-1920) // Духовні витоки Поділля. Творчі історії краю : матеріали Міжнар. наук.-прак. конф. Хмельницький, 1994. С. 358–359.

про природу М. Пирогов говорив, що «головні обов'язки викладача полягають у тому, аби науку викладати не стільки для самої науки, скільки для розвитку тієї чи іншої розумової або душевної здібності. Навчальний предмет повинен слугувати розвитком спостережливості у дитини, яка починає знайомитись з оточенням».¹ Для вдосконалення способів викладання М. Пирогов вимагав від директорів та інспекторів гімназій не тільки офіційного контролю, але й педагогічного спостереження й поради учителям від більш досвідчених, а самим учителям він радив взаємні відвідування уроків не з метою інспектувати один одного, а з метою повчитися один в одного способом викладання; звертати увагу на клас, збуджувати увагу класу, аби викладання не зводилося до того, щоб викликати учня й екзаменувати його, у цьому випадку клас зосереджений лише на тому, який поставлений бал. Не меншої важливості М. Пирогов надавав і справі виховання: окрім вказівок щодо діяльності педагогічним радам, професійного ставлення вчителів до учнів, цікавими є його спроби врегулювати покарання, зокрема тілесні. Із цього питання відомими є два циркуляри: у 1859 р. – «Тимчасові правила про проступки та покарання учнів гімназій» та 1860 р., у яких йдеться про те, що характер покарань повинен відповідати характеру самих проступків. Власне негативне ставлення до різок М. Пирогова висловлював неодноразово. «Це залишки рутинного методу виховання», – писав він.² У 1858 р. в Немирівській гімназії із 600 учнів було «висічено» 67 осіб, у Кам'янець-Подільській із 400 – 37 учнів. Поряд із покаранням різками в молодших класах достатньо часто практикувалося й інше покарання – побиття учня долонею, дерев'яною лінійкою або так званим «квадратом», тобто чотиригранною лінійкою. Технічно воно називалося «дати лапу».³

Педагогічна діяльність М. Пирогова не обмежувалася лише складаннями циркулярів. Ним у КНО було введено екстраординарні засідання педагогічних рад, на яких обговорювалися способи викладання різних предметів, розроблялися засоби виховного характеру. М. Пирогов писав: «Екстраординарні педагогічні ради й циркуляри, які містять у собі думки гімназійних наставників, започатковані мною з тією метою, аби дати можливість гімназійним наставникам вільно обговорити різні педагогічні заходи і способи викладання; ознайомити ближче вищі інстанції як із панівними, так і з винятковими поглядами наших педагогів; дати можливість вищим інстанціям за цими поглядами оцінювати ступінь розвитку нашої педагогіки».⁴

Із педагогічних способів, які впливали на підвищення рівня знань й умінь учнів подільських гімназій було введення М. Пироговим літературних бесід і заснування премій за найкращі учнівські твори. Так, у Немирівській гімназії кожен учень 5-го класу впродовж року був зобов'язаний написати 18 творів, 6-го – 15, 7-го – 10. Окрім того, кожен

---

¹ Аleshинцев И. *История гимназического образования в России. (XVIII и XIX век)*. СПб., 1912. С. 257.

² Там само. С. 203.

³ Там само. С. 203.

⁴ Там само. С. 260.

учень трьох вищих класів повинен скласти ще по десять перекладів із слов'янської на російську мову. Ці твори виправлялися учителем словесності та піддавалися критичному розбору в класі. На літературних бесідах читали твори сучасної літератури, критики, антикритики, відбувалися жваві словесні диспути, складалися протоколи, диспутантам надавалася повна свобода висловлювати свою думку.¹ Такі публічні літературні бесіди і твори безперечно мали користь для учнів, зокрема для майбутніх учителів, розвиваючи в них самостійність мислення, сприяючи їхньому розумовому світогляду, а також збуджуючи між ними змагання, що, своєю чергою, призводило до підвищення рівня знань й умінь учнів гімназій як майбутніх учителів.

М. Пирогов також вплинув на розширення мережі бібліотек гімназій. До нього про педагогічні журнали й книги учні навіть не чули. Зокрема, у 1859 р. на кошти самих учнів Немирівської гімназії виписано періодичні видання: «Журнал для детей», «Народное чтение», «Собеседник», «Звездочка», «Подснежник», «Живописный сборник»; «Вестник естественных наук», «Библиотека для чтения», «Современник», «Русское слово», «Иллюстрация» и «Русский художественный листок».² Реформа М. Пирогова здійснила повний переворот у гімназійному житті Поділля.

СИМАШКЕВИЧ

Митрофан Васильович

(1845 – 1902 рр.)

історик-краєзнавець, православний священник

Ректор Подільської духовної семінарії з 1877 р., вихованець Санкт-Петербурзької духовної академії, родом із Подільської губернії.³ У 1871 р. М. Сіماشкевича запрошено на викладацьку роботу до Подільської духовної семінарії, де йому довелося викладати богослов'я, російську літературу, історію, французьку мову й інші навчальні предмети. Обіймаючи посаду ректора, М. Сіماشкевич зміцнив матеріальну базу семінарії, реформував навчальні плани, поповнив методичне забезпечення навчального процесу як семінарії, так і підпорядкованих духовних училищ. Як педагог-майстер, він з прихильністю ставився до своїх учнів, багатьом допомагав літературою із власної бібліотеки, залучав їх до народознавчих гуртків, заохочував до творчості й відкривав шлях у науку.⁴ Водночас М. Сіماشкевич займався редагуванням «ПЕВ», докладав зусиль до ви-

---

¹ Стрибульський С. *Историческая записка о Немировской гимназии 1838–1888*. Немиров : Тип. С. Я. Брантмана, 1888. С. 139.

² Алешинцев И. *История гимназического образования в России. (XVIII и XIX век)*. СПб., 1912. С. 142.

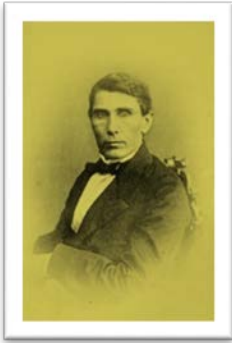
³ *Распоряжения по духовно-училищному ведомству (ДУВ). Определения Святейшего Синоду // ПЕВ. 1877. № 6*. С. 127.

⁴ Баженов Л. В., Кошель О. М. *Архiepископ, ректор, ученый (дослідник Поділля Митрофан Сіماشкевич) // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіом, 1998. Т. 1. С. 197.*

дання з 1876 р. перших випусків «Грудов» Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а з 1880 р. «Сборника ведомостей о Подольской губернии», які численними краєзнавчими документами й матеріалами заклали базу наукового поділлєзнавства.¹

Автор праць «Историко-географический очерк Подолии» (1875–1876 рр.), «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии» (1884 р.) та інших.

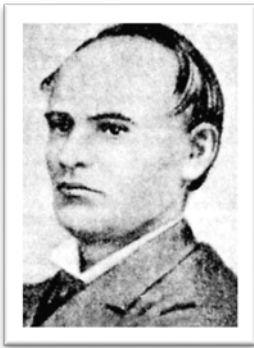
СИМОНОВ

Матвій Терентійович (Матвій Номис)

(1823 – 1900 рр.)

український етнограф, фольклорист, письменник, педагог

У 1852–1855 рр. на посаді старшого вчителя російської словесності в Кам'нець-Подільській гімназії працював етнограф, фольклорист, письменник педагог М. Симонов (літературний псевдонім Михайло Номис), який закінчив курс університету Св. Володимира.²

СОШЕНКО

Іван Максимович

(1807 – 1876 рр.)

український маляр і педагог

У 1846 р. в Немирівській гімназії малювання викладав товариш Т. Шевченка, художник І. Сошенко, який брався за справу навчання з великим завзяттям. Він наділений рідкісною здібністю збуджувати в учнів любов до малювання, не застосовуючи жодних примусових засобів, що було заслугою вчителя. Адже викладав такий предмет, який поряд з іншими не мав для учнів належного значення, бо оцінки з малювання не брали до уваги під час перевірних іспитів до вищого класу. І. Сошенко був наділений даром розгледіти в учнях покликання, і деякі з них завдяки своєму вчителю надалі стали відомими художниками: портретист Страшинський, скульптор Гуйський, пейзажист

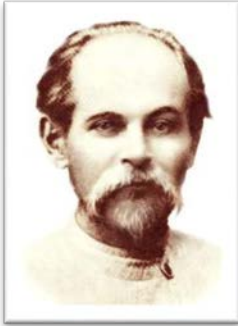
---

¹ Там само. С. 198.

² ДАВіО. Ф. 673. Оп.1 спр. 2. Арк. 1–2. (Формулярний список о службе старшего учителя Симонова Матвея Терентьевича, 20. 11. 1852 г.).

В. Орловський, жанрист Репін та інші.¹ Пропрацювавши декілька років, І. Сошенко не витримав утисків з боку директора.²

СТЕЦЕНКО

Кирило Григорович
(1882–1922 рр.)

український композитор,
хоровий диригент, музичний критик, педагог,
священик

Закінчив Київську духовну академію та працював помічником регента Михайлівського монастиря Івана Аполлонова. Монастир мав велику бібліотеку. Саме там майбутній композитор познайомився із вітчизняною хоровою класикою. Теорії співу і музики він вчився в духовній академії у професора співу Василя Петрушевського, а теорії і гармонії музики вчився у свого найближчого приятеля Сергія Тележинського. Упродовж 1910–1911 рр. працював у Тиврівському духовному училищі на посаді викладача співів. Тиврівський період був одним із найінтенсивніших у житті і творчості композитора. Тут він написав майже всю оперу «Івасик-Телесик», дитячу оперу «Лисичка», десятки колядок, хори, романси.³

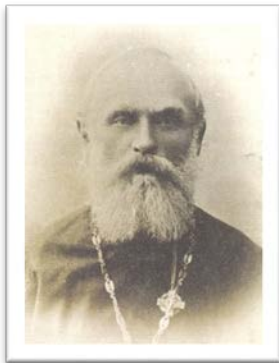
У його творчості важливе місце посідають солоспіви (понад 30) на слова Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Олександра Олеся та інших. Багатогранна хорова музика Стеценка: церковні твори (дві літургії, панахида), кантати, хори («Усе жило», «Веснонько-весно», «То була тихая ніч» та інші), а капела та з фортепіанним супроводом, обробки українських народних пісень. К. Стеценко – автор шкільних співаників. Суспільне визнання композитор здобув як автор церковної музики. Найвищими його досягненнями вважаються «Літургія Св. Іоана Золотоуста», «Всенощна» та «Панахида», присвячена пам'яті М. Лисенка.

---

¹ Чальый М. Иван Максимович Сошенко. Киев : Тип. В. Давиденка, 1876. С. 48, 50, 70.

² [Чальый М. К.]. Воспоминания М. К. Чалого: 1844 –1852. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890–1895. [Вып. 1–2]. С. 37.

³ Митці України : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 556.

ШИПОВИЧ

**Іван Омелянович
(1857–1936 рр.)**

**український краєзнавець, дослідник
історії Поділля, громадський діяч,
священик, педагог**

У 1882 р. працював на посаді помічника інспектора у Подільській духовній семінарії, а згодом і викладачем в Приворотському духовному училищі, з 1893 р. – викладач Закону Божого Вінницького реального училища. Навчався в Шаргородському духовному училищі, випускниками якого були відомі українські письменники

С. Руданський та М. Коцюбинський, Подільській духовній семінарії (1873–1879 рр.), закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. 1890 р. відзначено орденом Св. Станіслава III ступеня, 1908 р. – орденом Св. Анни III ступеня.

Автор праць «Літопис Вінницького капуцинського монастир» (1902 р.), «Про кордони колишньої Брацлавщини, історичне життя в ній, відносини Брацлавщини і Поділля» (1914 р.).

У 1926 р. І. Шипович підготував спогади «Про Шаргородське духовне училище», які були опубліковані в збірнику «Спогади про Михайла Коцюбинського» (1989 р.).¹

ЯВОРОВСЬКИЙ

**Микола Іванович
(1842–1919 рр.)**

історик, дослідник Поділля

Із 1883 р. по 1891 рр. був редактором «Подольських єпархиальних ведомостей», пізніше співредактором журналу «Труды Подольского єпархиального историко-статистического комитета» (м. Кам'янець-Подільський), згодом під назвою «Труды комитета для историкостатистического описания Подольской єпархии».

Після закінчення Подільської духовної семінарії він як кращий випускник був направлений до Київської духовної академії для здобуття вищої богословської освіти. У 1867 р., завершивши навчання, отримав

---

¹ Блажевич Ю. І. Церковно-історичне (релігійне) краєзнавство на Поділлі : витоки, становлення, церковні історики та діячі (XIX – перша третина XX ст.) // Хмельницькі краєзнавчі студії : наук.-краєзн. зб. / Нац. спілка краєзнавців України, Хмельниц. обл. орг. Нац. сп. краєзнавців України, Центр дослідж. історії Поділля та ін. ; ред. кол. Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін. Хмельницький : Мельник А. А., 2015. Вип. 5. С. 38.

ступінь кандидата богословських наук і був призначений на посаду помічника інспектора Подільської духовної семінарії. М. Яворський викладав гомілетуку, літургію, словесність та історію російської літератури, грецьку мову. Традиції Києво-Могилянської академії, зокрема необхідність уведення в освітній процес педагогічної науки духівник намагався пізніше реалізувати, обіймаючи посаду керівника духовного училища в м. Кам'янці.¹

Автор праць «Памятники униатской церковно-литературной деятельности в конце прошлого и начале настоящего столетия» (1869 р.), «Медоварение на Руси и остатки его при церквах Подольской епархии» (1878 р.), «Дом зажиточного Подольского священника и комнатные украшения во вкусе прошлого века» (1880 р.) та інших.

---

¹ Там само. С. 38.

ТЕМА 5.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ТА АРХІВОЗНАВЧА БАЗА СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ

Джерелознавчу базу становлення педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX складають:

- законодавчі й нормативно-правові акти кінця XVIII – початку XX ,

що регулювали питання педагогічної освіти загалом належать закони Російської та Австрійської імперій; постанови Міністерства народної освіти та Міністерства віросповідань і освіти; накази, листи, інструктивні матеріали, що були видані МНО та МВіО; циркуляри попечителя Київського навчального округу, постанови Крайової шкільної ради, постанови Святійшого Синоду. У них сформульовано офіційну позицію держав щодо політики в галузі розвитку системи педагогічної освіти, визначено структуру системи освіти (мережа навчальних закладів) та регламентовано освітній процес відповідних закладів. До таких документів належать: «Полное собрание законов

Российской Империи» в 55 томах, «Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти» (1901 р.), Г. Фальборка, В. Чарнолуського «Вчительські семінарії та школи. Систематичний звід законів, розпоряджень, правил, інструкцій, програм і довідкових відомостей» (1901 р.), М. Ветошкіна «Міністерські та думські проекти підготовки народних учителів» (1909 р.), В. Александрова «Детальні правила і навчальні програми всіх класів жіночих гімназій та прогімназій» (1917 р.) тощо.

Комплекс первинних джерел дав змогу визначити етапи та шляхи формування правового поля й законодавчої платформи, на які спирали-

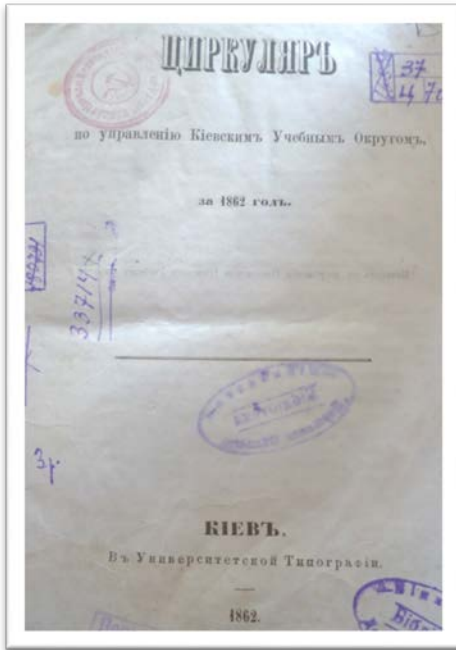
ся у своїй діяльності вищі органи управління й центральні органи виконавчої влади в процесі здійснення реформ у царині педагогічної освіти: створенні нових навчальних закладів формуванні особового складу навчальних закладів, їхньої нормативно-правової бази, матеріального забезпечення тощо.

- *монографії та навчальні посібники*, серед яких варто назвати такі: І. Альошинцева «Історія гімназійної освіти в Росії» (1912 р.), Г. Генкеля «Народна освіта на заході і у нас» (1908 р.), В. Григор'єва «Історичний нарис російської школи» (1900 р.), М. Грушевського «Ілюстрована історія України» (1967 р.), Д. Дорошенка «Про минулі часи на Поділлі» (1992 р.), М. Демкова «Історія російської педагогії» (1903 р.), К. Єльніцького «Нариси з історії педагогіки» (1885 р.), Л. Іоллі «Народна освіта в різних країнах Європи» (1900 р.), Е. Левассера «Народна освіта в цивілізованих країнах» (1898 р.), О. Ліхачової «Матеріали до історії

жіночої освіти в Росії 1856-1880 рр.» (1895 р.), М. Мацішевського «Історія Тернопільської Гімназії. 1820-1848. Частина І» (1896 р.), І. Михалевича «Кам'янецька гімназія. Історичні записки про п'ятдесятиріччя її існування (1853-1883)» (1883 р.), Е. Міхаловського «Чоловіча вчительська семінарія в Тернополі. 1871-1896» (1897 р.), І. Огієнка «Коротка історія культурного життя українського народу» (1991 р.), М. Петрова «Подолія. Історичний опис» (1891 р.),

О. Селіхановича «Історія педагогіки на Заході і в Росії» (1917 р.), Є. Сєдинського «Місто Кам'янець-Подільський.

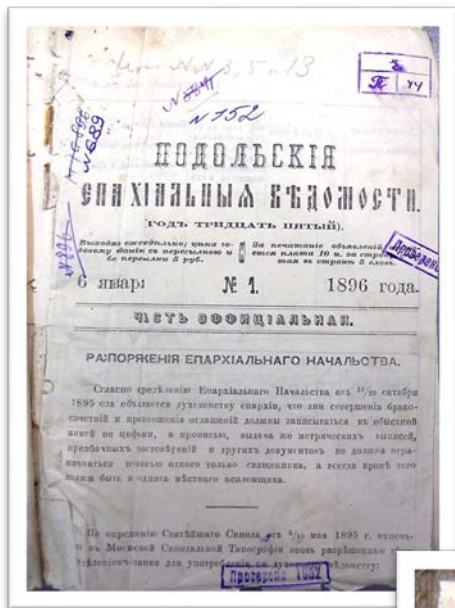

Історичний опис» (1895 р.), С. Сірополка «Історія освіти в Україні (2001 р.), Д. С.-каго «Історичні відомості про Подільську духовну семінарію» (1866 р.), І. Смолича «Історія російської церкви» (2000 р.), «Столітній ювілей Подільської духовної семінарії (1899 р.)», С. Стрибульського «Історична записка про Немирівську гімназію. 1838–1888» (1888 р.), М. Чехова «Народна освіта в Росії з 60-х рр. XIX ст.» (1912 р.), Е. Шмідта «Історія середніх навчальних закладів в Росії» (1878 р.), М. Яворовського «Історія цивільного та церковного життя Подолії» (1912 р.) тощо. Серед сучасних варто виокремити монографії та посібники, зокрема Л. Бойцун «Тернопіль у плінні літ: історико-краєзнавчі замальовки

(2003 р.), Н. Дем'яненко «Загально-педагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) (1998 р.), О. Лавріненка «Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ» (2009 р.), П. Лузана «Історія педагогіки та освіти в Україні» (2010 р.), А. Лисого «Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії 1795–1995» (1995 р.), О. Любара «Історія української школи і педагогіки» (2003 р.), А. Нагребецького «Шлях крізь віки» (2006 р.), С. Пахолківа «Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації» (2014 р.), В. Перерви «Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ» (2014 р.), «Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатні українські педагоги» за редакцією А. Бойко (2004 р.), І. Сесака «Освіта на Поділлі: у 2-х ч.: Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.» (1999 р.), Б. Ступарика «Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) (1994 р.), Г. Шенк «Немирів крізь віки: історико-краєзнавчі нариси» (2001 р.), М. Ярмаченка «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.)» (1991 р.) тощо.

- періодичні видання, використані у дослідженні педагогічної освіти

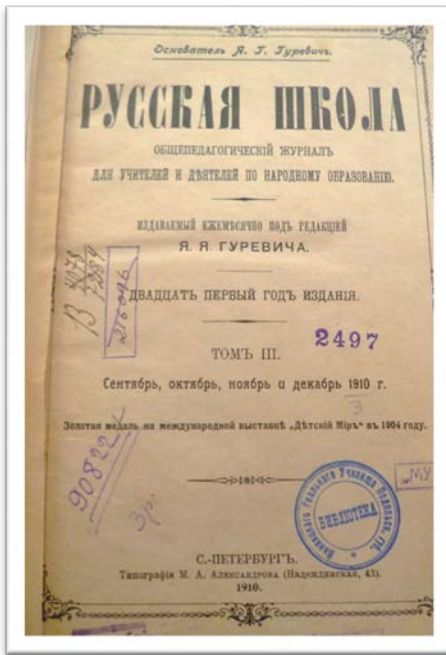

Поділля, знаходяться у фонді Рідкісних і цінних видань Вінницької обласної універсальної бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва і бібліотечних зібраннях ДАВіО та ДАХМО. У фондах зберігається чимало періодичних видань, у яких висвітлюються різноманітні аспекти освітньої сфери Поділля досліджуваного періоду. Першу групу становлять офіційні друківані органи різних відомств, зокрема «Журнал Министерства народного просвещения», «Подольские епархиальные ведомости», «Православная Подолия», «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом». Особливої уваги заслуговують

щомісячні довідкові видання для навчальних закладів та осіб педагогічного персоналу – «ЦУКУО», які видавалися Управлінням КНО і складались з офіційного і неофіційного відділів. В офіційному відділі знаходимо всі необхідні керівні заказівки для навчальних закладів краю (подільських чоловічих і жіночих гімназій, прогімназій, учительських семінарій та інституту), у підпорядковані МНО: закони, царські укази, постанови Сенату, всі циркулярні пропозиції МНО, розпорядження та пояснення загального характеру, а також схвалення навчальних підручників, накази про призначення (міністерські, окружні та директорські), статистичні дані за навчальними закладами. У неофіційному відділі містилися

статті педагогічного, наукового й загальнолітературного характеру, звіти про діяльність виставок, курсів, критичні замітки про книги, шкільна хроніка.

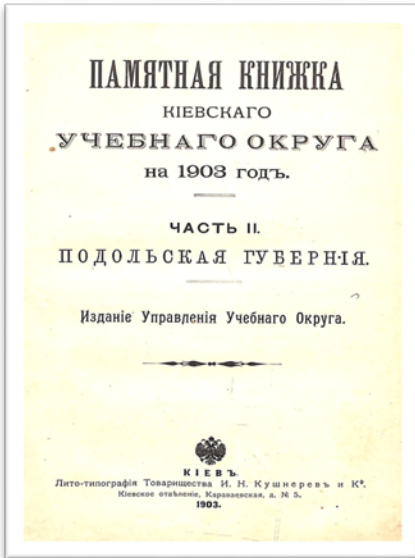
Для духовних навчальних закладів освіти Поділля й осіб педагогічного персоналу існувало офіційне періодичне видання Подільської православної єпархії «ПЕВ» (1862–1905 рр.). Із 1906 р. замість «ПЕВ» Подільська єпархія започатковує щотижневик «Православная Подолия» (1906–1917 рр.). Часопис складався з офіційної і неофіційної частин, кожна з яких мала чітко визначене тематичне спрямування, рубрики, призначення. В офіційній частині переважно друкувалися царські маніфести, «повеління», укази духовному відомству, оприлюднювалися керівні розпорядження Святійшого Синоду та інших духовних установ, відомості з церковношкільного життя. У неофіційній частині чільне місце

займали історико-краєзнавчі праці, дослідження з історії освіти на Поділлі, звіти про розвиток діяльності духовних навчальних закладів єпархії (Подільську духовну семінарію та духовні чоловічі училища, церковнопарафіяльні та другокласні школи, Тульчинське єпархіальне жіноче училище, Подільське училище дівчат духовного відомства).

Іншу групу періодичних видань становлять педагогічні, громадсько-політичні та художні часописи, зокрема «Вестник Европы», «Вестник воспитания», «Древняя и новая Россия», «Киевская старина», «Образование», «Педагогический листок», «Педагогический сборник», «Русская школа» тощо. На сторінках журналів регулярно друкувалися педагогічні статті відомих тогочасних педагогів, містилися нотатки довідкового характеру, які дозволили прослідкувати історичну ситуацію такою, якою її бачили сучасники події. Серед журналів варто відзначити щомісячний загальнопедагогічний часопис для вчителів і діячів народної освіти «Русская школа», який складався з чотирьох відділів: законодавчих актів та урядових розпоряджень, експериментальної педагогіки, критики та бібліографії, педагогічної хроніки.

Серед сучасних періодичних видань варто акцентувати увагу на таких усеукраїнських і регіональних виданнях, як «Історико-

педагогічний альманах», «Краєзнавство», «Народна творчість і етнографія», «Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць», «Рідна школа», «Український історичний журнал» тощо. Варто також відзначити окремі випуски регіональних збірників наукових праць: «Культура Поділля: історія і сучасність» (1993 р.), «Духовні витоки Поділля: творці історії краю (1994 р.), «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки» (1999 р.), «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (2005 р.), «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (2014 р.) тощо.

ного историко-статистического комитета» (1893, 1901), «Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий» за 1889 р., «Отчет о состоянии Немировской гимназии за 1888-1889 учеб. год», «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания» (1889 р.) В. Гульдмана, «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1893 р.), «Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений

- статистичні й довідкові джерела, представлені універсальними, галузевими й регіональними енциклопедіями, словниками, довідниками, губернськими та єпархіяльними пам'ятними книжками, звітами. Серед них використовуємо «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом» (1877 р.) П. Чубинського, «Труды Подольского епархиаль-

---

округа» за 1905 р., «Обзор Подольской губернии» за 1902, 1906, 1908, 1912 рр., «Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии педагогических курсов для приготовления учителей и учительниц начальных училищ» за 1912 р., «Памятную книжку Подольской губернии» за 1885, 1911 рр., «Памятную книжку Киевского учебного округа» за 1889, 1903, 1913, 1914, 1915 рр., «Список учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения (кроме начальных) по городам и селениям» (1912 р.), «Справочную книгу Подольской Епархии» за 1911 р., «Отчет по Отделу народного образования» за 1912, 1913 рр.

Збережені до наших днів названі історичні джерела дають можливість простежити істотні зміни в освіті, визначити характерні особливості розвитку навчальних закладів Поділля в аналізованій період.

Крім того використано матеріали «Української радянської енциклопедії» (1980 р.), енциклопедичного довідника «Митці України» (1992 р.), «Енциклопедії українознавства за ред. В. Кубійовича» (2003 р., репринтне відтворення вид. 1955–1995 рр.), «Ювілейної книги Української гімназії в Тернополі 1898–1998: до сторіччя заснування» (1998 р.), меморіального альманаху «Народжені Україною: у 2-х т.» (2002 р.), «Тернопільського енциклопедичного словника» у 4 т. (2004 р.), бібліографічного словника В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини» (2007 р.), «Енциклопедії сучасної України: у 30 т.» (2008 р.), біографічних нарисів «Видатні постаті в історії України ХХ ст.» (2011 р.).

- *мемуарна література*, спогади видатних державних, громадсько-політичних, культурних діячів й представників прогресивного освітянського середовища, які брали безпосередню участь у подіях того часу, без яких неможливо уявити становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі. Проаналізовано спогади колишніх учнів і викладачів Тернопільської чоловічої гімназії та вчительської семінарії, які містяться в регіонально-історичному мемуарному збірнику «Шляхами Золотого Поділля» у 3-х т. (1960, 1970, 1983 рр.), історичні нариси Б. Остап'юка та його працю «Давній Тернопіль» (1984 р.), «Спомини з мого життя» О. Барвінського (2004 р.). Про Подільську духовну семінарію та духовні училища нам розповідають В. Приходько в праці «Під сонцем Поділля» (1967 р.), О. Лотоцький на «Сторінках минулого» (1989 р.), та «Вспомини про минуле і життя Подільської семінарії...» колишнього учня семінарії на сторінках «ПЕВ» (1890 р.). Цікавими для нашого дослідження є «Спогади про Михайла Коцюбинського» (1989 р.). Про життя подільських гімназій дізнаємося зі спогадів їхніх викладачів і вихованців, а саме: «Вспомини» та «Іван Максимович Сошенко» М. Чалого (викладача Немирівської гімназії) (1876, 1895 рр.), «Шкільні спомини про Кам'янець-Подільську гімназію» колишнього учня В. Шаблювського (1906 р.), «Вінниця у спогадах» (2013 р., т. 1) тощо.

Архівознавчу базу становлення педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку ХХ складають:

- *архівні джерела*, які зберігаються у Державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, де сконцентровано профільну документацію щодо діяльності навчальних закладів Поділля кінця XVIII – почат-

ку XX ст.

Цінні матеріали щодо історії становлення й розвитку навчальних закладів Поділля зберігаються у Державному архіві Хмельницької області: Подільська духовна семінарія (ф. 64), Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (ф. 319), Летичівська чоловіча гімназія (ф. 55), Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія (ф. 65), Приворотське духовне училище (ф. 744), Подільська духовна консисторія (ф. 315).

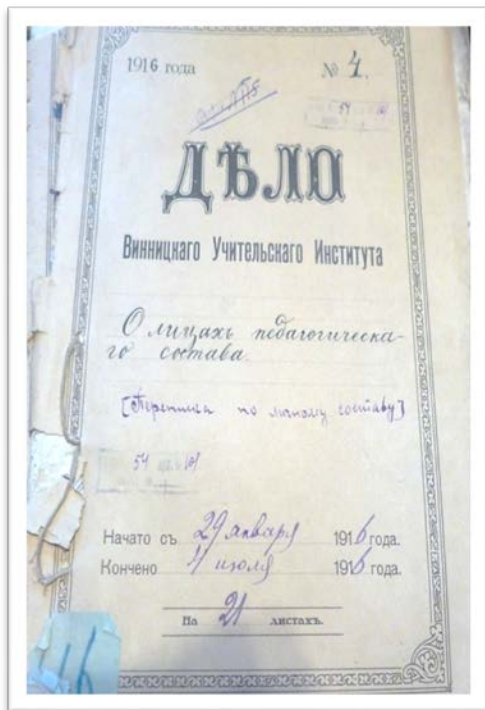

Із фондів Державного архіву Вінницької області опрацьовано такі фонди: Вінницька чоловіча вчительська семінарія КНО (ф. Д-13), Вінницький вчительський інститут (ф. Д-54), Вінницька чоловіча гімназія (ф. Д-14), Жмеринська чоловіча гімназія (ф. Д-17), Могилів-Подільська чоловіча гімназія (ф. Д-74), Брацлавська чоловіча гімназія (ф. Д-182), Жмеринська чоловіча єврейська гімназія (ф. Д-351), Вінницька міністерська жіноча гімназія (ф. Д-19), Брацлавська жіноча гімназія товариства сприяння жіночої освіти (ф. Д-56), Друга Вінницька міська жіноча гімназія (ф. Д-79), Могилів-Подільська жіноча гімназія (ф. Д-82), Жмеринська приватна гімназія Г. Я. Лукашевич (ф. Д-173), Вінницька приватна жіноча гімназія

І. М. Драганової (ф. Д-18), Гайсинська жіноча гімназія О. Т. Курчинської (ф. Д-188), Степашківська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-189), Забузька церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-190), Майдано-Трепівська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-284), Чуківська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-349), Тульчинське духовне училище Подільської єпархіальної училищної ради (ф. Д-444), Немирівська гімназія КНО (ф. Д-673), Вінницьке реальне училище (ф. Д-15).

Також фонди окремих організацій є насиченими інформацією: Вінницьке повітове відділення Подільської єпархіальної училищної ради (ф. Д-283), Вінницька міська управа (ф. Д-230), Вінницька повітова земська управа (ф. Д-255), Гайсинська міська управа (ф. Д-286), Інспектор народних училищ 5-го району Подільської губернії (ф. Д-281), Вінницький повітовий предводитель дворянства (ф. Д-200), Вінницька міська дума (ф. Д-262), Вінницька окружна інспектура народної освіти (ф. Р-256).

Документація справ наведених вище фондів не тільки відображає економічний, статистичний і фінансовий аспекти, а також дає більш повну інформацію про освітній процес навчальних закладів Поділля. Найбільш повна інформація про навчальні заклади Поділля знаходиться в таких архівних справах як циркуляри та розпорядження Подільської єпархіальної училищної ради, циркуляри та розпорядження МНО та попечителя КНО, листування керівництва закладів з ПЕУР, відомством імператриці Марії, МНО, попечителем КНО, журнали правління, статистичні відомості про учнів, характеристики вихованців, звіти за окремі роки, протоколи засідань педагогічних

рад, протоколи екзаменаційних комісій, навчальні програми й плани занять, фінансові звіти, свідоцтва й атестати вихованців, відомості про успішність, послужні й формулярні списки учителів, особові справи, прохання й документи, охочих скласти іспит на звання вчителя тощо. Особливу цінність становлять протоколи засідань педагогічних рад за окремі роки, із яких дізнаємося про урядові повідомлення, постанови, циркулярні розпорядження попечителя КНО, ПЕУР, інших урядових органів влади. Найбільш повну інформацію містять архівні справи з книгами протоколів педагогічних рад і конференцій, вони дають унікальну можливість для вивчення сутності та специфіки підготовки вчителів навчальних закладів Поділля аналізованого періоду, дають змогу проаналізувати методики навчання, виявити оригінальні методи, традиції підготовки вчительських кадрів, які базувалися на освітніх та виховних системах Західної Європи.

ПІСЛЯТОВА

Пошуки нових шляхів оновлення питань змісту педагогічної освіти, способів підвищення рівня педагогічної майстерності й професіоналізму майбутніх учителів зумовлюють об'єктивну потребу вивчення й переосмислення історико-педагогічного досвіду минулого і творчого використання його пізнавально-виховного потенціалу.

Ураховуючи те, що державними документами в галузі освіти передбачено наявність регіонального компонента, важливим є звернення до діяльності педагогічних закладів освіти окремих історичних українських регіонів. Одним із таких регіонів є Поділля, де впродовж кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. формувалася система педагогічної освіти, склалися оригінальні форми професійної підготовки майбутніх учителів.

Історико-педагогічний та історіографічний пошуки показали, що погляди на сутність та специфіку розвитку педагогічної освіти пройшли тривалий і складний шлях еволюції. Саме на Поділлі спостерігаються особливі традиції підготовки педагогічних кадрів, формування особистості вчителя, здатного мислити творчо, на належному професійному рівні організовувати і здійснювати педагогічну дію-взаємодію.

Аналіз значні кількості архівних джерел і стародруків, частину яких репрезентовано в посібнику «Педагогічна освіта на Поділлі (кінець ХУІІІ – початок ХХ ст.): Хрестоматія» засвідчує: для педагогічних освітніх закладів регіону головною метою було виховати особистість, яка володіє творчими й професійними якостями, що дають змогу творити педагогічну дію для більш продуктивного розвитку досвіду учнів. При цьому майбутні педагоги, які отримували фахові знання та вміння в чоловічих і жіночих духовних закладах освіти, численних різномісних гімназійних установах та вчительських семінаріях, а також у Вінницькому вчительському інституті уже в процесі навчання мали усвідомити, що формування особистості вихованців можна здійснювати лише гуманістичними засобами свого предмету й власної особистості.

Всі теми хрестоматії спрямовані на те, аби донести читачам ідею реалізації провідного принципу гуманізму в педагогічних освітніх закладах Поділля розглядуваного періоду – засвоєння майбутніми вчителями фундаментальних цінностей людства і культур народів світу, а також розкриття гуманістичної сутності кожної науки, ролі й місця кожної навчальної дисципліни в розвитку особистості майбутнього вчителя та його можливостей у розвитку особистості кожного учня.

Автор посібника-хрестоматії висловлює щире подяку дирекції та науковим співробітникам Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Хмельницької області та співробітникам відділу рідкісних і цінних видань Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва, зокрема – завідувачу відділу О. Сафронівій та бібліотекарю І категорії І. Валігурі за професійне сприяння в науковому пошуку та укладанні хрестоматії.

Навчальне видання

ЗУЗЯК Тетяна Петрівна

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ
(кінець XVIII – початок XX ст.)

Хрестоматія

*За редакцією доктора педагогічних наук, професора
О. А. Лавріненка*

Посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти

УДК 37(477.43/.44)"17/19"(076.6).
З-93

Зузяк Т. П. Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.)
З-93 : хрестоматія : Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів
/ за ред. проф. О. А. Лавріненка. – Вінниця, 2017, 135 с.

Відповідальний за випуск:	О.А. Лавріненко
Літературний редактор:	Д. В. Лук'яненко
Технічний редактор:	Т. П. Зузяк
Оригінал-макет:	В. П. Король
Дизайн обкладинки:	О.А. Івлієва, В.П. Король

Підписано до друку 15 грудня 2017 р.
Формат 60х84/8.

Папір офсетний. Друк різнографічний.
Гарнітура Book Antiqua, Berlin Poster. Ум. др. арк. 6,2
Наклад 100 прим.

Відруковано з готових діапозитивів на
ФОП Тарнашинський О.В.
м. Вінниця, вул. Примакова, 1